Interreg
ITALIA-SLOVENIJA
UNIONE EUROPEA
EVROPSKA UNIJA
ZRS
MerlinCV
Progetto strategico co-finanziato dal Fondo europeo di sviluppo regionale
Strateški projekt sofinancira Evropski sklad za regionalni razvoj

Po poteh vil in gradov

Sprehod skozi zgodovino

Interreg ITALIA-SLOVENIJA

UNIONE EUROPEA
EVROPSKA UNIJA

MerlinCV

Progetto strategico co-finanziato dal Fondo europeo di sviluppo regionale
Strateški projekt sofinancira Evropski sklad za regionalni razvoj

Po poteh vil in gradov

Sprehod skozi zgodovino

Avtorji prispevkov: Dragica Čeč, Urška Bratož, Matic Batič, Oskar Opassi, Damjana Fortunat Černilogar, Miha Mlinar, Vojko Pavlin

Glavni urednik založbe: Tilen Glavina

Urednica za področje zgodovinopisja: Vida Rožac Darovec

Tehnična urednica: Alenka Obid

Recenzenta: dr. Tilen Glavina, dr. Gašper Mithans

Jezikovni pregled besedil: Polona Šergon

Fotografija na naslovnici: dvorec Lože (Mediapro)

Založnik: Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Annales ZRS

Za založnika: Rado Pišot

Koper, 2022

Spletna izdaja, dostopna na:

https://www.zrs-kp.si/spletna-knjigarna/

https://www.ita-slo.eu/sl/merlincv
https://merlincv.zrs-kp.si

Objava je sofinancirana v okviru Programa sodelovanja Slovenija-Italija 2014-2020 iz sredstev Evropskega sklada za regionalni razvoj in nacionalnih sredstev.

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani
COBISS.SI-ID 127733507
ISBN 978-961-7058-97-0 (PDF)

KAZALO

O GRADOVIH, DVORCIH, DVORIH IN VILAH 1

NA VIPAVSKEM IN GORIŠKEM 2

Grad Rihemberk, srednjeveški »kralj« gradov 2

Vipava: »slovenske Benetke« in njeni gradovi ter dvorci 5

Vipava - Baročni biser dvorec Lanthieri 7

Zemono (Villa Belvedere) 9

Vipavski Križ – grad, ki je podlegel vipavski burji 11

Dvorec Velike Žablje, pozabljeni baročni biser na Vipavskem 13

Lože, nekdanja rezidenca Cobenzlov, ene najpomembnejših avstrijskih plemiških rodbin 15

Božičev dvorec v vasi, ki s svojim imenom spominja na ogrske vpade v 9. stoletju 19

Dvorec Coronini v Šempetru pri Gorici: dvorec, kjer je živel vzgojitelj cesarja Franca Jožefa 20

Dvorec Kromberk 23

Tabor nad Dornberkom – od gradu do tabora 26

V GORIŠKIH BRDIH 28

Dvorec Vipolže 28

Dobrovo – dvorec Colloredo 30

NA NOTRANJSKEM IN KRASU 32

Grad Prem – srednjeveški lepotec v porečju reke Reke 32

Šilentabor 33

Pivški dvorec Ravne 36

Štanjel – kraški biser 37

V POSOČJU 40

Kozlov rob 40

Coroninijev dvorec 44

Patriarhov dvor na Doru 46

VIRI IN LITERATURA 49

O GRADOVIH, DVORCIH, DVORIH IN VILAH

Ko govorimo o gradovih, dvorcih in vilah se pogosto pojavlja terminološka zmeda. Pred predstavitvijo posameznih stavb je zato smiselno podati nekaj opomb o razlikah med posameznimi tipi oz. o splošnem razvoju profane plemiške arhitekture od srednjega veka do 20. stoletja.

Termin *grad* se strokovno gledano nanaša na utrjena srednjeveška plemiška bivališča na naravno ali umetno zavarovanih lokacijah. Neutrjene manjše srednjeveške plemiške stavbe se imenujejo *dvori*, če so v obliki stolpa, pa *stolpasti dvori*.

Za grajske stavbe, nastale od 16. do 19. stoletja, se večinoma uporablja oznaka *dvorec, saj so* odraz spremenjenih bivalnih navad. Od gradov se ne razlikujejo le po času nastanka, temveč predvsem po svoji dostopnejši legi in večjem bivalnem udobju.

V literaturi se večkrat pojavlja tudi termin *vila,* po italijanskih podeželskih dvorcih. Njihovi lastniki naj bi primarno živeli v mestih, vile pa uporabljali predvsem kot poletna bivališča. Dejansko pa je oznaki dvorec in vila težko konsistentno ločevati, vpeljava novega termina pa vodi v dodatno zmedo v že tako pogosto nepregledno uporabo različnih poimenovanj.

Opozoriti je treba še na večstoletno široko funkcionalnost gradov in dvorcev; do odprave fevdalizma (leta 1848) so gradovi in dvorci imeli tudi pomembno upravno in gospodarsko vlogo, pogosto pa tudi sodno. Plemstvo je namreč na svojih fevdih pogosto imelo sodni privilegij (t. i. patrimonialno sodstvo). Večinoma je šlo za nižje sodstvo, pristojno za reševanje civilnih sporov med podložniki, lahko pa je vključevalo tudi manjše kazenske zadeve. Nekateri gradovi in dvorci so bili tudi sedeži kazenskih sodišč, pristojnih za hujše prekrške. Mnogi gradovi in dvorci so opravljali pomembno gospodarsko vlogo kot kraj, kamor so podložniki prinašali dajatve, kjer se je organiziralo delo na gosposki zemlji ipd.

NA VIPAVSKEM IN GORIŠKEM

Grad Rihemberk, srednjeveški »kralj« gradov

Drzno postavljen na vzpetino nad vasjo Branik, s svojim visokim obzidjem in mogočnim centralnim stolpom (t. i. bergfridom), Rihemberk povsem dominira nad dolino Branice. Je eden od redkih gradov na tem območju s srednjeveško zasnovo. Nastanek gradu ni povsem jasen, mogoče so ga postavili v prvi polovici 13. stoletja. K osrednjemu stolpu so kmalu prizidali kapelo, na drugi strani pa palacij (bivalni del). Rihemberški, prvotni imetniki gradu, so bili ministeriali goriških grofov in so, tako kot mnoge druge srednjeveške plemiške rodbine, svoj družbeni položaj in bogastvo gradili z vojaškimi službami. V drugi polovici 14. stoletja so Rihemberški v moški liniji izumrli. Obsežno gospostvo so nato neposredno upravljali goriški grofje s pomočjo oskrbnikov in uradnikov.

Po izumrtju grofov Goriških leta 1500 je goriška posest prešla v roke Habsburžanov. Leta 1528 je dal Ferdinand I. Habsburški rihemberško gospostvo (skupaj z vipavskim) v zakup Gašperju Lant(h)ieriju. Gospodarstvo gospostva je temeljilo na pridelavi žita in vina. Donosno rihemberško gospostvo je omogočalo še večjo prosperiteto te družine, ki je sredi 17. stoletja gospostvo in grad kot njegov sestavni del odkupila od habsburškega deželnega kneza. Tako so Lanthieriji v zgodnjem novem veku postali ena najbogatejših plemiških družin na Goriškem, člani družine pa so postali nosilci pomembnih deželnih in cesarskih funkcij. V tem času je nekdanja deželnoknežja gospostva odkupilo precej plemiških družin. Lanthieriji so z nekaj dozidavami dali rihemberškemu gradu dokončne arhitekturne gabarite, zadnje še v 19. stoletju. Ker so rodbine imele svoje rezidence v bližnji Gorici, so gradovi ostajali predvsem centri gospodarskih in upravnih dejavnosti, a v Rihemberku ni bilo tako. Razvejana rodbina Lanthieri je s številnimi predelavami srednjeveški grad ohranjala kot razkošno rezidenco. Razkošne predelave gradu v 17. stoletju so bile tudi »posledica« dejstva, da je moral grad odražati prestiž rodbine. Ko je Friderik Lanthieri leta 1642 kot general pri konjenici pridobil enega najbolj prestižnih in obenem politično vplivnih plemiških naslovov v cesarstvu (naslov državnega grofa), so popolnoma prezidali in povezali vse stavbe na območju grajskega kompleksa. Arheološke najdbe, zlasti kvalitetna poslikana keramika, opozarjajo na visok nivo bivalne kulture in povezave rodbine z visoko kulturo, predvsem v Furlaniji in beneškem prostoru. V začetku 18. stoletja je bila na rihemberškem gradu po zaslugi duhovnika Livija Lanthierija urejena ena najboljših knjižnic na Goriškem z dragocenimi in redkimi knjigami. Livio Lanthieri je bil strasten zbiralec, v njegovem inventarju je bilo zabeleženih kar 200 slik in knjig posvetne in religiozne vsebine. Sredi 18. stoletja se je italijanski umetnik Dall'Agata v popisu goriške grofije posebej navduševal nad gradom v Rihemberku, saj da je bil rezidenca erudita, mecena in ekscentričnega duhovnika Livija Lanthierija, ki je bil znan po tem, da je malo molil in veliko veseljačil. Dall'Agata

je grad označil kot impozantnega in enega najbolj imenitnih v regiji. Posebej je omenjen izjemen razgled z gradu, ki mu je botrovala tako lega posesti kot tudi visok stolp, ki je zaznamoval grad. Razkošno zbirko je nato dedoval mecen Janez Ignacij Lanthieri. Tudi njegov naslednik Jožef Lanthieri je v 18. stoletju v gradu ohranjal umetniško zbirko in gostil številne umetnike. V obdobju romantike med letoma 1850 in 1866 so prenovili glavni stolp, da je bil videti še bolj srednjeveško in da je, sledeč modi časa, postal glavna atrakcija gradu. »Srednjeveške dodatke« – prezidave je neznani arhitekt opravil zelo kvalitetno – pa so dobili tudi obzidje iz 13. stoletja ter nekateri prizidki in vhodni stolp.

Gospostvo Rihemberk, ki je zajemalo precejšnji del kraške planote in tudi vasi v Vipavski dolini, je večino prihodkov ustvarilo na kmetijah, ki so pridelovale bele in rdeče sorte vin ter gojile pšenico. Na ogromnem gospostvu so v nekaterih krajih nastale tudi manjše (plemiške) rezidence (npr. Ivanji Grad, Komen …), manjši del nekdanjega zaokroženega srednjeveškega gospostva pa je deželni knez pred prodajo Lanthierijem (eni najpomembnejših in najvplivnejših plemiških družin) izdvojil in iz njega formiral gospostvo Štanjel.

V začetku 20. stoletja je grad delil usodo mnogih gradov vzdolž soške fronte, saj so v njem uredili bolnišnico za avstro-ogrske vojake. Med drugo svetovno vojno je bil grad požgan, a mogočni srednjeveški zidovi so preživeli tudi ognjene zublje. V povojnih letih je sledilo več faz obnove gradu; zadnja, ki je bila zaključena v letu 2020, je gradu dokončno povrnila nekdanji sijaj.

Rihemberk (foto: Shutterstock).

Rihemberško gospostvo so zajeli nemiri v upornem letu 1713. Čeprav v tem gospostvu ni prišlo do nasilnih izgredov, pa je bilo nezadovoljstvo podložnikov zaradi številnih članov rodbine, ki so upravljali gospostvo in zaradi večanja mnogih dajatev izjemno in je prešlo v zelo organizirano izražanje pritožb proti zemljiškim gospodom. Strah pred organiziranimi podložniki je bil tako velik, da je petdesetglava četa goriških vojakov, samo ob pogledu na domačine zbežala v grad. Podložniki tega obsežnega gospostva, so se pozneje še večkrat uprli, tudi revolucionarnega leta 1848.

Po obnovi je grad ponovno odprt za obiskovalce, vrhunec ogleda pa vsekakor predstavlja razgled z mogočnega bergfrida. V zadnjih letih je grad Rihemberk prevzel tudi naravovarstveno vlogo v okviru Nature 2000, saj v njem domujejo številne ogrožene vrste netopirjev.

Grad je odigral pomembno vlogo v uporu podložnikov 1713, ko naj bi tolminski podložniki, ki so se upirali prvi sprožili tudi upor v Rihemberku. Prvi, ki je stopil v bran rihemberškim podložnikom, je bil poveljnik krajišniške vojske.

Poročilo o poteku upora v rihemberškem gospostvu pripoveduje, kako je prišlo nekaj Tolmincev pod pretvezo, da prodajajo tobak, v Rihemberk, kjer so »zasejali v duše tukajšnjih kmetov začetek namena, da se odtegnejo bremenu novih dacov na meso in vino«. Kako na široko je šla ta tolminska akcija, kaže najjasneje odgovor deželne oblasti. Gospod namestnik deželnega glavarja se je začel bati, da zlo ne bi postalo splošno, in je zato mislil, da je dobro objaviti patent, ki je v bistvu vseboval: da on v bodoče ne bo dovolil nobene zaplembe na zahtevo zakupa. Strassoldo, ki se je ustrašil tega odziva na svojo popustljivost do kmetov, je poslal ukaze v Komen in Rihemberk, s katerimi je prepovedal kmečko organizacijo. V odgovor pa se je prihodnji dan zbralo v Rihemberku 3.000 ljudi, ki so kmečko zvezo na Krasu povezali v celoto in ji izvolili za načelnika Franceta Križmana (vulgo Francona) in Mahela Palica; prvega so razglasili za svojega cesarja (Imperatore), drugega za glavarja (Capitanio); »napravili so med seboj neko pisanje, za katero ne vemo natančno, kaj vsebuje, govori se pa, da je to neke vrste postava (Legga) med njimi«. Istega dne so zahtevali od Lanthierija, ki je imel v gradu le štiri hlapce, da jim izroči urbar svojega gospostva. Gospod se je sprva branil in izgovarjal, da ne ve, kje ga ima. Ko pa so mu zagrozili, da ga bodo našli sami in odprli vse kar brez ključev, so urbar hitro dobili. Nova deputacija je nato prosila v Gorici, da naj bi jim ga glavarjeva pisarna prepisala v nemščino, toda Strassoldo je prošnjo odbil in obratno zahteval, naj urbar takoj vrnejo gospodu. Križman je sporočil ta odgovor puntarjem, ki so se na njegov poziv zbrali takoj drugo jutro, »dasi so nekatere vasi oddaljene tudi tri ure poti«. Zbor je odločno zavrnil to zahtevo in res je odslej urbar skrbno podnevi in ponoči varovala puntarska straža. Strassoldo je sicer konec maja poslal v Rihemberk 50 vojakov, da bi kmetom urbar odvzeli, toda komaj so puntarji začeli biti plat zvona, so se »vojaki, v strahu, da se bo v nekaj trenutkih zbralo ljudstvo, na vrat na nos umaknili v Rihemberški grad«, kmetje pa so jih pred

gradom »klicali na korajžo«. Obenem z rihemberškim gospostvom je zajel upor tudi Cobenzlovo gospostvo Štanjel, kjer so se podložniki uprli izvrševanju tlake »s posebnim izgovorom, da jim je to zabranjeno od cele dežele (dall'università del Paese), ki jo po svoje imenujejo Nassa Desella«. Trdnost kmečke organizacije izpričuje tudi sporočilo, da so vaški načelniki, ki jim je Cobenzl po prihodu Hrvatov naročil, naj zahtevajo pokorščino od sovaščanov, odgovorili, »da hočejo to najprej sporočiti svojim soseskam in da bodo sporočili odgovor«.

Vipava: »slovenske Benetke« in njeni gradovi ter dvorci

Mestece Vipavo v zgornji Vipavski dolini zaznamuje predvsem izvir istoimenske reke, ki tu priteče na dan v številnih izvirih pod pobočjem planote Nanos. Deltast izvir reke Vipave je edini te vrste v vsej Evropi. V Vipavi so zgradili kar 25 mostov, zato jo včasih primerjajo kar s slavnimi Benetkami.

Obiskovalec gotovo najprej opazi ruševine starega gradu nad Vipavo, ki ležijo na strmem griču nad mestom. Grad je verjetno nastal v 12. stoletju, pisno pa je prvič omenjen leta 1275 kot *zgornji vipavski grad.* Iz poimenovanja je mogoče sklepati, da je že takrat v Vipavi stal tudi spodnji grad. Bil je relativno skromna stavba, a je imel palacij, v 14. stoletju pa je dobil še obzidje. Obstoj dveh srednjeveških gradov v istem kraju je značilen samo za strateško največje in najpomembnejše kraje, kot sta bila Postojna in Tolmin. V kraju pa naj bi bilo še več dvorov, stolpastih plemiških domovanj.

Vipava (foto: Shutterstock).

Vipavo so v 14. stoletju po oglejskih patriarhih prevzeli Habsburžani in svojo vipavsko posest podeljevali v zastavo (npr. grofom Celjskim) ali jo zaupali oskrbnikom. To vlogo je v drugi polovici 15. stoletja dobila veja štajerske plemiške družine Herberstein. Vipava je tako rojstni kraj znamenitega diplomata Sigismunda (Žige) Herbersteina (1486–1566). Ta je v času svoje diplomatske službe opravil številna potovanja. Pot ga je vodila v Švicarsko konfederacijo, Španijo, na Dansko, Češko in Ogrsko. V Evropi pa je zaslovel zaradi svojih potovanj v Moskovsko veliko kneževino (Rusijo), kjer mu je bilo v pomoč njegovo znanje slovenskega jezika, ki se ga je naučil v mladosti. Leta 1549 je na Dunaju v latinščini izdal delo *Moskovski zapiski*, ki je v tedanjem času predstavljalo najobsežnejši etnografski in zgodovinski spis o Rusiji ter posledično najpomembnejši vir o tej državi. Pozneje je knjiga doživela prevode in ponatise. Vipavsko gospostvo je leta 1528 dobila v zakup rodbina Lanthieri. Slednji so težko dostopni srednjeveški grad (najbrž ob koncu 16. stoletja) opustili in začeli z gradnjo prestižnega dvorca v vipavskem trgu. Na upodobitvah iz 17. stoletja je grad vsekakor že izpričan kot ruševina.

Istočasno je v Vipavi v srednjem veku obstajalo več drugih plemiških dvorcev. Poleg zgornjega gradu naj bi v Vipavi obstajal *spodnji grad.* O njem se ne ve veliko, domnevno lokacijo pa strokovnjaki postavljajo v t. i. stari farovž, danes dijaški dom vipavske gimnazije.

Omeniti velja še »grad« *Tabor, manjšo srednjeveško stavbo.* V poznejše trško obzidje z jarki, do katerega dobi Vipava pravico zaradi turške nevarnosti leta 1478, so vključili vsaj dva stolpasta dvora, torej plemiški rezidenci, ki sta stali izven trškega naselja. Eden od obeh dvorov je znan kot Baumkircherjev turn, domnevni rojstni kraj Andreja Baumkircherja. Člani te družine so prišli v Vipavo kot gradiščani celjskih grofov, ki so bili takrat zastavni gospodje Vipave. Kot cesarski sorodnik je Baumkirchner že otroštvo preživljal na cesarskem dvoru, nato pa se je uveljavil kot eden najpomembnejših vojskovodij cesarja Friderika III. Habsburškega – veljal je za velikega in robustnega vojščaka. S svojimi službami si je pridobil več gospostev in tudi pravico do kovanja denarja, v Vipavi pa se ni več zadrževal. Leta 1467 je skupaj z ogrskim kraljem Matijo Korvinom vodil odpor štajerskega plemstva proti cesarju, v fajdi pa zavzel nekaj mest na Štajerskem (v današnji Sloveniji in Avstriji) ter oblegal tudi štajersko prestolnico, Gradec. Leta 1471 so mu v Gradcu dovolili varen dostop na poganja za sklenitev miru s Friderikom III. A to pravico do varnosti v mestu so zamejili z zvonjenjem mestnega zvona. Ta pa je zazvonil uro prej kot običajno, in ker je bil Baumkirchner še v mestu, so ga lahko prijeli in brez sojenja še isti dan usmrtili.

Vipava - baročni biser dvorec Lanthieri

Največji umetniški biser v Vipavi predstavlja palača Lanthieri, ki je verjetno nastala na nekdanjem utrjenem predgradju (gospodarskem in upravnem središču) spodnjega vipavskega gradu in je zagotovo že srednjeveškega izvora. Lanthieriji so že v tretji generaciji bivanja na Kranjskem in drugi generaciji bivanja v Gorici od deželnega kneza pridobili to strateško in bogato zemljiško gospostvo, postavljeno nedaleč od meje dveh habsburških dežel. Ker je bila stavba rezidenčna palača družine, je morala odražati njeno bogastvo, izobraženost in ugled, zato je, kmalu zatem, ko je po desetletjih upravljanja družina Lanthieri dokončno odkupila zemljiško gospostvo, začela z gradnjo novega dvorca, oz. dvorca, ki je imel že srednjeveške predhodnike. O prestižu rodbine priča tudi obisk dvorca dveh avstrijskih cesarjev: Leopolda I., ki je leta 1660 v dvorcu tudi prenočil, in Karla VI. (1728), ki se je v njem zadržal kar cel dan.

Baročni dvorec Lanthieri se na današnjem glavnem trgu z zadnjo stranjo naslanja na največji izvir Vipave, v prenovo pa naj bi bile vključene kar tri generacije rodbine, začela pa naj bi se leta 1659 (ali 1669, kot precej zvito in neberljivo kaže letnica na portalu). Dvorec ne navdušuje le s svojimi dimenzijami, temveč tudi z mogočnim pročeljem, ki ga zaznamuje na kamnitih konzolah sloneči balkon z balustradno ograjo, nad katerim je postavljen grb rodbine Lanthieri. Ena od posebnosti dvorca so zagotovo okrašeni leseni stropovi, ki so edinstveni v slovenskem prostoru. Palača je v drugi polovici 18. stoletja dobila razkošno fasado, domnevno delo zelo uglednega goriškega arhitekta Mihaela Bona. Mesnati listi v okenskih ostenjih, v šopke povezane knjige, domišljijske krajine, marmorirani vzorci in nerodno naslikani figuralni prizori z zanimivo ikonografsko vsebino, vzeto iz antične mitologije in basni, izdajajo avtorstvo iste slikarske delavnice, ki je v sredini osemdesetih let 17. stoletja poslikala stene notranjščine bližnje Lanthierijeve vile na Zemonu. Baročno preurejeni dvorec so krasili še razkošno poslikano stopnišče in hodniki. Dvorec je imel verjetno več kuhinj. Domneva se tudi, da so nekateri kosi pohištva, ki se danes nahajajo v palači Lanthieri v Gorici, nekdaj predstavljali del opreme vipavskega dvorca, kar je mogoče sklepati po njihovi velikosti.

Dvorec Lanthieri (foto: Peter Čerče).

Baročna preobleka gradu je bila celovita in skladna s prestižem družine. Celovit baročni koncept dvorca z okolico zaznamuje razsežna kompozicija, parterni vrt, za stavbo pa dvoriščni del in (žal uničen) paviljon. Dvorec se v vseh elementih vklaplja v bližnje trško naselje. Baročne elemente, ki jih ni najti drugje v Sloveniji, predstavljata na primer mostiček z balustradami za dvorcem in fontana v parku ter paviljon, ki je imel vlogo prehoda v naravno kuliso za gradom. Skozi park je do vhoda peljala pot, ki jo je obdajal drevored. Park je krasila tudi množica kamnitih dečkov (t. i. »putti«) z različnimi rekviziti, ki so posebni zaradi števila in motivov, ki jih predstavljajo. Lanthieriji so angažirali vrhunske ustvarjalce tudi za dekoracijo notranjih prostorov. Kapelo v dvorcu je z oltarno sliko opremil najboljši kranjski slikar svojega časa, Giulio Quaglio, ki je s freskami okrasil tudi ljubljansko stolnico. Četudi je po smrti zadnjega predstavnika rodbine v začetku 20. stoletja dvorec skoraj stoletje služil predvsem kot vojašnica, je danes prepoznana njegova umetniška vrednost in je razglašen za spomenik državnega pomena. V času negotove obnove je dvorec na svoj seznam svetovnih zakladov, ki jih je treba ohraniti, umestila svetovna organizacija World monuments fond. V obokani kleti dvorca Lanthieri je danes postavljen vinarski muzej, v katerem so predstavljene pregledne zbirke trsničarstva, vinogradništva in vinarstva.

V dvorcu je grof Franc Anton Lanthieri gostil tudi znanega beneškega dramatika Carla Goldonija, ki je o svojem bivanju v dvorcu zapustil zanimive spomine. V Vipavo je prišel s svojim očetom, znanim zdravnikom, kasneje pa je opisal

idiličnost življenja tukajšnjega podeželskega plemstva, ki je gojilo bogato družabno in kulturno življenje. V dvorcu v Vipavi naj bi gostili kar 30 plemiških družin s spremljajočimi služabniki in konji, bogato obložene Lanthierijeve mize pa so se šibile pod težo (zlasti mesnih) dobrot. Mladi Goldoni je svojemu bolnemu vipavskemu gostitelju priredil predstavo v marionetnem gledališču, in sicer po groteski Jacopa Martellija: »Kako je Herkules kihnil«. Da bi čim bolje upodobil Herkula v deželi palčkov, je izdelal velikansko lutko.

Goldoni je zelo pohvalil tudi vipavska vina, posebej ga je impresionirala šaljivka za enega od rdečih vin, ki so ga imenovali »fa-fan-ciulli«, kar je »dajalo povod za nespodobne besedne igre, ki so bile takrat tudi pri 'boljših' damah v navadi«. Vinske zabave so pustile pri Goldoniju poseben pečat. Takole opisuje še eno pogostitev: »Posebno presenečenje je nudil gostitelj na dan 4. novembra, rojstni dan cesarja Karla VI. Postavil je pred vsakega gosta čuden aparat, katerega so imenovali glo-glo. Bil je iz stekla, raznih krogel in trobentic, zgoraj se je pa končaval v čašo. V to pripravo so natočili vina, in kadar so gostje dvignili čaše k ustom, so nastali v aparatih čudni glasovi. Ko so vsi naenkrat pili, je to proizvajalo neobičajne in jako prikupne akorde: glo-glo-glo.« Ko sta Carlo Goldoni in njegov oče leta 1727 zapustila Vipavo, jima je grof podaril tabatiero s svojo sliko in srebrno uro.

Zemono (Villa Belvedere)

Zemono ima po obliki in funkciji posebno mesto v slovenski arhitekturni dediščini, saj gre za največji primer poznorenesančne vrtne vile na Slovenskem. Navdušuje predvsem s svojo čudovito umestitvijo v prostor, saj se poznorenesančni dvorec z značilnimi polkrožno zaključenimi zunanjimi arkadami in parkom, ki ga obdaja, čudovito zliva z okolico. O tem priča tudi ime (Villa Belvedere), saj se s hriba odpira čudovit razgled na vso zgornjo Vipavsko dolino. Stavba ni bila zgrajena v eni fazi; najprej je verjetno nastala kot manjša vinska klet, v tretji stavbni fazi pa je dobila zunanje arkade, ki so najbolj prepoznavni zunanji element dvorca.

O zgodnji zgodovini dvorca žal ne vemo veliko. Zemono je dala zgraditi plemiška družina Lanthieri iz Vipave, ki je imela tedaj številne posesti v Vipavski dolini. Dvorec ni bil nikoli sedež fevdalne posesti. Zgrajen naj bi bil leta 1683 kot poletna rezidenca oziroma lovski dvorec. Stavba tudi nikoli ni služila kot stalno bivališče, kar je zaradi prestižne zunanjosti dvorca nekoliko presenetljivo. Kot dokazuje zapuščinski inventar Janeza Antona Lanthierija iz leta 1694, so bile takrat v dvorcu le vinske kleti, stoli, mize in majhen pisalnik. Dvorec je služil le kot vinska klet in prostor za zabave plemiške družbe. Označili bi ga torej lahko kot nekakšno plemiško »zidanico« oz. »vrtni paviljon«. Prvotna stavba na kvadratnem tlorisu je domnevno obsegala le klet in visoko pritličje, v 18. stoletju pa so tej zasnovi dodali prvo nadstropje, ploščad in arkadne hodnike.

Zemono (foto: Peter Čerče).

Kot tak je dvorec v 17. in 18. stoletju tudi doživel svoj vrh, o čemer pričajo poslikave v pritličju. Na stenah so poleg plemiških grbov naslikane tudi podobe romantične pokrajine s pečinami, rekami, slapovi, gradovi ipd. V eni od sob je neznani slikar upodobil prizore lova na vodne ptice, kar daje sklepati, da je vila služila kot lovski dvorec. O tedanjem plemiškem življenju zanimivo priča zapis enega najpomembnejših beneških dramatikov Carla Goldonija (1707–1793), ki je 1726 skupaj z očetom gostoval pri grofu Francu Antonu Lanthieriju v Vipavi. V zapisu je Goldoni zapustil tudi zelo zanimiv opis tedanjega plemiškega jedilnika na Vipavskem. Prehranjevalne navade Lanthierijev je očitno zaznamovala obilnost, predvsem različnih vrst mesa: »Četrt koštruna, srnjaka ali pa teletine je bila podlaga, nad to mesenino so nagrmadili zajce ali pa fazane s šopom jerebic, kljunačev in drozgov. Škrjančki in grmuše so zaključevali piramido na vrhu.« Goldoni je poleg tega zapisal, da so pri vsakem obedu ali večerji servirali po dve juhi, eno s prikuhami in drugo z zelenjavo, med krožnike pa so postavili velike količine ječmena. Ječmen so namakali v pečenkino omako, češ da to pospešuje prebavo. V spominu so mu ostala tudi izvrstna vipavska vina. Predstavljamo si lahko, da so podobne pojedine pogosto potekale tudi na dvorcu Zemono.

Dvorec je danes zgledno obnovljen in služi kot prostor številnih kulturnih prireditev, poročnih slovesnosti ter vrhunske eksperimentalne kulinarike.

Vipavski Križ – grad, ki je podlegel vipavski burji

Grad v Vipavskem Križu s svojimi mogočnimi zidovi in okroglimi stolpi že od daleč pritegne pogled obiskovalcev. K temu prispeva tudi njegova razgledna lega, saj leži na vzhodnem robu starodavnega gručastega naselja, ki dominira nad srednjo Vipavsko dolino zahodno od Ajdovščine.

Arhitekturno je grad v Vipavskem Križu unikaten primer renesančne grajske arhitekture na celotnem slovenskem ozemlju. Zgrajen je namreč po načelih sodobne italijanske utrdbene arhitekture kot popolnoma pravokoten renesančni kastel s štirimi enonadstropnimi stanovanjskimi trakti ob notranjem dvorišču, ki jih na robovih zaključujejo štirje utrjeni okrogli stolpi – bastije. O utrdbenem značaju gradu zgovorno govori dejstvo, da so bastije ob vznožju debele približno 2 metra. Specifična arhitektura kriškega gradu s sorazmerno nizkimi in debelimi zidovi kaže na čas gradnje, ko se je v Evropi že uveljavilo strelno orožje, ki je zahtevalo trdnejšo gradnjo zunanjih zidov.

Omenjene lastnosti utrdbene arhitekture nam nakazujejo funkcionalnost gradu. Ta je bil namreč zgrajen v nemirnem času turških vpadov in sporov med Habsburžani in Beneško republiko, ki so v 16. in 17. stoletju dvakrat privedli do vojaških spopadov. Že pred tem, verjetno okoli leta 1480, je zadnji goriški grof Leonhard dal obzidati že obstoječe naselje Križ. S tabornim obzidjem so najprej obdali le območje pri cerkvi (Gase), pozneje pa tudi del naselja (Plac) med gradom in že utrjenim delom ob cerkvi. Natančen čas nastanka gradu ni poznan; prvič je omenjen leta 1535. Morda je na tem mestu obstajala grajska stavba že v srednjem veku, renesančni grad pa je verjetno dal zgraditi Vid Thurn (Della Torre). Vid je bil pred letom 1500 dvorjan žene poznejšega nemškega cesarja Maksimiljana I., Biance Marije Sforza iz Milana. Poročil se je s kraljičino dvorno damo Bianco Polisseno Simonetta in zato imel dovolj priložnosti, da se je seznanil z italijanskimi mojstri, ki so razširili renesančni slog tostran reke Soče.

Vipavski Križ (foto: Shutterstock).

Sklepamo lahko, da se je gradnja stavbe začela že pred 1500, njegova celota pa kaže zanimiv prehod med srednjeveškim gradom in novoveškim dvorcem. Po načelih sodobne italijanske utrdbene arhitekture je bilo tu zgrajeno obzidano dvorišče s štirimi stanovanjskimi trakti in štirimi močnimi okroglimi stolpi na vogalih. Njegovo gradnjo je nadaljevala rodbina Thurn, ki si je v začetku 16. stoletja pridobila Vipavski Križ tako kot mnogi drugi plemiči za sicer manjše posojilo 1.000 goldinarjev le štiri leta po tistem, ko so izumrli goriški grofi. Dovoljeno jim je bilo tudi poimenovanje rodbine po gradu. Že prej so upravljali vaški tabor, verjetno pa so imeli v kraju tudi dvor. Gospostvu so pridobili tudi druge pomembne upravne in sodne pravice. Poleg obrambne funkcije pred Osmani in Benečani je grad torej služil tudi kot sedež zemljiškega gospostva.

Malo pred prvo omembo gradu leta 1532 je kralj Ferdinand I. kriški tabor povzdignil v mesto, s čimer se Križani radi pohvalijo še danes. Verjetno zaradi načina podelitve pravic Križ sicer ni postal pravo mesto s svobodnimi meščani in z mestno samoupravo. »Meščani« so namreč ostali podložniki Thurnov, prav tako tudi niso smeli voliti od zemljiškega gospoda neodvisnih mestnih sodnikov. Dovoljeno jim je bilo zgolj prirejanje sejmov in uporabljanje naziva »meščan«.

Ker so Thurni vztrajali v luteranski veri, je v začetku 17. stoletja Henrik Matija Thurn zemljiško gospostvo prodal goriški plemiški družini Attems in se podal na Češko, kjer je bil med vodilnimi v uporu zoper Habsburžane, tudi v bitki na Beli gori leta 1620. V Križu so Attemsi leta 1637 v bližini gradu financirali gradnjo

kapucinskega samostana. Konec 18. stoletja samostan v sklopu obsežnega jožefinskega zapiranja samostanov ni bil ukinjen, ker ga je upravljal »državi koristen meniški red«. V njem je deloval tudi znani kapucinski pridigar Janez Svetokriški. Njegove pridige, ki so bile med 1691 in 1707 objavljene v zbirki Sveti priročnik, predstavljajo eno najpomembnejših knjižnih del v slovenskem jeziku v baročni dobi.

Svetokriški Attemsi, ki so grad kupili od Thurnov, so mu vtisnili svoj pečat. Kot lastniki več gospostev so želeli pokazati svoj ugled in prestiž, tako s preureditvami gradov in dvorcev kot s palačami v Gorici. Pri prenovi svetokriške utrdbe naj bi zato sodeloval tudi znameniti italijanski arhitekt Vincenzo Scamozzi. Grad je od začetka 17. stoletja dalje izgubljal svojo obrambno funkcijo, zato so odstranili strmo streho in zgradili novo podstrešno poletažo z ovalnimi okni. Poleg tega so povečali okenske odprtine, preuredili pa so tudi pročelje, tako da so prvotno strelsko lino prezidali v okno. Prav tako so dali zasuti tudi grajski obrambni jarek.

V 19. stoletju je naselje, z njim pa tudi grad, čedalje bolj izgubljalo svojo upravno in gospodarsko vlogo, k čemur je pripomogla predvsem njegova nekoliko odročna lega na vrhu hriba, saj ga je obšla glavna cesta. Na račun Svetega Križa se je tako začela krepiti predvsem bližnja Ajdovščina, kjer se je v 19. stoletju hitro razvijala industrija. Leta 1842 je Križ izgubil upravne funkcije, leta 1848, ko je bil v Habsburškem cesarstvu odpravljen fevdalizem, pa je grad izgubil še vlogo središča zemljiškega gospostva.

Zapuščen grad je leta 1864 razkrila burja – sunkovit, suh severovzhodni veter, ki se v Vipavski dolini najpogosteje pojavlja med novembrom in aprilom. Najmočnejši sunki presegajo hitrost 200 km/h, zato Vipavci strehe svojih hiš že dolgo obkladajo s kamni. To posebnost izrecno izpostavlja že vojaški zemljevid iz druge polovice 18. stoletja. Očitno pa tudi ta ukrep ni pomagal strehi kriškega gradu, ki je tako podlegla sunkom vipavske burje. Attemsi škode niso sanirali, ampak so grad prepustili propadanju. Ohranil se je zgolj del, ki ga je že v 19. stoletju odkupil šolski sklad in v njem uredil šolo, ki je v tem delu gradu še danes.

Dvorec Velike Žablje, pozabljeni baročni biser na Vipavskem

Dvorec v Velikih Žabljah gotovo ne sodi med bolj znane dvorce na Vipavskem. Verjetno številni obiskovalci Vipavske doline sploh ne vedo, da se v Velikih Žabljah, tipični gručasti vipavski vasi, stisnjeni ob samem robu doline, skriva arhitekturno eden najzanimivejših zgodnjebaročnih dvorcev v zahodni Sloveniji.

Dvorec je bil zgrajen v prvi polovici 17. stoletja na mestu starejše pristave z gospodarskimi objekti, ki je služila za upravljanje dela obsežnega rihemberškega gospostva, kamor so sodile tudi Velike Žablje. Ni mogoče natančno ugotoviti, kdaj je omenjena pristava postala sedež žabeljske veje rodbine Lanthieri, raziskovalci

pa ta razvoj postavljajo po letu 1626. Začetnik gradnje je bil verjetno grof Lovrenc II. Lanthieri, ki je potreboval lastno rezidenco, saj je bil njegov brat Franc določen za prevzem vipavskega gospostva. Dvorec je nato povečal Lovrenc III. Plemiška rezidenca zaradi časa, v katerem je nastala, ni bila več utrjena grajska stavba, saj naj bi bila dokončana leta 1669. Dvorec Velike Žablje je ostal v lasti rodbine do sredine 19. stoletja, nato pa se je zamenjalo več lastnikov. Privlačna stavba na podeželju po modi 19. stoletja je bila denimo nekaj časa zasebno poletno letovišče tržaškega trgovca Rovisa. Zadnji med lastniki je bil judovski trgovec Bolaffio iz Ajdovščine, ki je po prvi svetovni vojni dvorec prodal štirim domačim družinam. Dvorec je bil tedaj razdeljen ter uporabljen za stanovanja in prostore za kmetijstvo. Zadnja stanovalka je v enem od grajskih stanovanj živela vse do leta 2014.

Velike Žablje (foto: Peter Čerče).

Dvorec se nahaja v zgornjem delu vasi, v neposredni bližini vaške cerkve sv. Florjana. Na prvi pogled velika četverokotna stavba ne vzbuja pozornosti, v notranjščini pa se razkrijejo bogati arhitekturni elementi, ki kljub dolgi zanemarjenosti stavbe še danes pričajo o njenem nekdanjem blišču. To dokazuje že vhodna avla, tlakovana s kamnitimi ploščami, predvsem pa razkošno dvoramno stopnišče in veliko dvorišče, ki ga na pročelni strani obkrožajo čudovite arkade z imenitno kamnoseško obdelanimi stebri. Tako urejena os grajskega dvorišča je na Vipavskem prava redkost. Iz tega razloga lahko še bolj obžalujemo dejstvo, da se je leta 1986 sesul nasproti ležeč arkadni hodnik (pred zahodnim traktom). Na tej strani je danes dvorec žal le še ruševina.

Prava posebnost dvorca pa je dogajanje po drugi svetovni vojni, ko je služil tudi kot improvizirano gledališče. V vasi se je tedaj namreč oblikovala zelo aktivna amaterska dramska skupina. Predstave so potekale v veliki dvorani na južni strani dvorca, občasno tudi na grajskem dvorišču. Poleg dramskih predstav je grad gostil tudi cirkuške nastope, akrobati in dreserji živali so prihajali celo iz tujine. Gledališko življenje v dvorcu je zamrlo v 60. letih prejšnjega stoletja, ko so podrli oder v dvorani, kjer so začeli gojiti piščance. Dramska skupina v vasi nato ni več delovala.

Lože, nekdanja rezidenca Cobenzlov, ene najpomembnejših avstrijskih plemiških rodbin

Dvorec nad vasjo Lože v zgornji Vipavski dolini je veliko poslopje, ki dominira nad zgornjo Vipavsko dolino. S svojo idilično lego nad vinogradi in gručasto vasjo kar sam vabi k obisku, žal pa je zaradi odsotnosti druge turistične ponudbe v okolici mnogo premalo poznan.

Današnji dvorec, ki se ponaša z izredno bogato in pestro zgodovino, naj bi imel zametke v srednjeveškem plemiškem dvoru. Grajski stavbi je največji pečat vtisnila goriška rodbina Cobenzl, ki je v 17. in 18. stoletju sodila med pomembne družine v cesarstvu. Temelj za družbeni vzpon Cobenzlov je postavil Hans (Ivan/Janez) pl. Proseški, doma iz Štanjela, ki ga je pot vodila na habsburški dvor. Postal je član nemškega viteškega reda in Habsburžanom služil kot odposlanec v raznih deželah, tudi pri Ivanu Groznem v Rusiji. Plemiški dvor je dal v dvorec v sedanji zasnovi sredi 17. stoletja preoblikovati Janez Filip Cobenzl. Mogočen poznorenesančni dvorec je v osrednjem stavbnem traktu, obrnjenem proti dolini, poudarjen z dvema vogalnima stolpičema. Verjetno ga je vplivna družina Cobenzl uporabljala zlasti kot »poletno rezidenco« in zato je bil v njem rojen eden od članov plemiških rodbin, ki so dosegli najvišje dvorne položaje.

Lože (foto: Peter Čerče).

V tem dvorcu se je v pozni pomladi leta 1664 rodil Janez Gašper II. Cobenzl, ki mu je kot osebnemu zaupniku cesarja Karla VI. uspelo ostati na položaju drugega dvorjana nadpovprečno dolgo, kar 16 let, vse do cesarjeve smrti. Ta podatek je v njegovi biografiji še nepotrjen, saj ga potrjuje šele nedavno odkriti pogrebni govor, ki ga je nekdanjemu deželnemu glavarju na Kranjskem in osebi, »brez katere cesar Karel VI. ni mogle zaspati« pripravilo kranjsko deželno plemstvo ob maši zadušnici v Ljubljani leta 1742. Janez Gašper II. je tudi vzgojitelj Franca Štefana Lotarinškega, bodočega cesarja in zeta Karla VI. S prevzemom funkcije državnega maršala pa je zase in za svojega brata pridobil naziv državnega grofa. Dvorec Lože, na katerem je bil rojen, jim je bil pri srcu in tako se je ob eni redkih priložnosti, ko se je Janez Gašper II. vrnil na Goriško, takrat v drugi najvišji funkciji na dvoru – funkciji dvornega komornika, njegova žena mudila v Ložah, ko je njen mož skupaj s cesarjem gostoval v Lanthierijevem dvorcu v Vipavi. Ta dvorec je nekaj let pred očetovo smrtjo, četudi se je že angažiral v državnih službah in tako ni več zahajal na Goriško in Kranjsko, obiskal in v njem prebival tudi sin Karel, ki je dosegel izjemno diplomatsko kariero. Lože pa je podedoval njegov brat Gvido, ki ga oče ni namenil za diplomatske službe, ampak je po poroki prekinil vojaško kariero in se za stalno preselil na Kranjsko in nato na Goriško.

Uspešne politične kariere na habsburškem dvoru sta dosegla sinova obeh, tako Gvida kot Karla. In tudi Gvido, ki je poleti skoraj vedno preživel v Ložah, je svojega

sina poslal na Dunaj. Vnuk Karel Cobenzl je vodil številne diplomatske misije in leta 1801 postal avstrijski zunanji minister. Vnuk Janez Filip Cobenzl (1741–1810) se je uveljavil kot eden najpomembnejših avstrijskih diplomatov in državnikov, saj je vodil številne diplomatske misije na najvišji ravni, leta 1792 pa je za kratek čas nadomestil znanega grofa Kaunitza na mestu državnega kanclerja. Oba sta nadaljevala družinsko tradicijo in bila znana kot mecena. Na svojem posestvu v okolici Dunaja je Janez Filip gostil tudi Wolfganga Amadeusa Mozarta. Bil je tudi zadnji moški predstavnik rodbine, obsežno posest pa je prav tako podedovala rodbina Coronini – Cronberg. Če za mnoge dvorce, nastale med 15. in 18. stoletjem, ne vemo, ali so prestavljali (občasne) bivalne rezidence njihovih lastnikov, vemo, da je Gvido Cobenzl po selitvi iz Ljubljane in smrti strica Ludvika dobil Lože in dvorec uporabljal predvsem poleti, medtem ko je pozimi bival v Gorici. Iz obeh rezidenc pa je vodil upravljanje številnih večjih zemljiških posestev in njihovih gradov, ki so bili v lasti družine in na katerih so živeli oskrbniki.

Pod vodstvo Janeza Gašperja II. Cobenzla kot vrhovnega dvornega komornika je sodila tudi cesarska umetniška zbirka. Oče in oba sinova (Karel in Gvido, ki sta imela zaradi vzgoje in okolja, v katerem sta odraščala na Dunaju, izostren čut za umetnost) so postali pomembni meceni različnim umetnikom. Karel je kot državni namestnik avstrijske Nizozemske v Bruslju (velja tudi za ustanovitelja belgijske akademije znanosti in umetnosti), obenem pa tudi lastnik gospostev in gradov Hošperka (Haasberg) v Planini pri Postojni, Logatca in Jame (Predjamski grad), ki jih skoraj ni obiskal (zadnji Karlov zabeleženi obisk gospostev je naredil še njegov oče leta 1738), ustvaril veliko umetniško zbirko, ki jo je odkupila ruska cesarica Katarina Velika. Na gradu Hošperk, ki ga je oče Janez Gašper II. Cobenzl spremenil v baročni biser, je grajski oskrbnik in inšpektor Cobenzlovih posesti varoval zbirko skoraj dvestotih slik. Skrbeli so tudi, da so v gradu viseli portreti pomembnih članov cesarske družine in rodbine tudi takrat, ko dvorca ni obiskal nobeden od članov rodbine. Dvorec je bil namreč, tako kot Lanthierijev dvorec v Vipavi, del postankov na potovanjih cesarjev (kot deželnih knezov) ob političnem dogodku utrjevanja vladarjeve oblasti – t. i. dedne poklonitve (v letih 1660 in 1728, ter tudi načrtovanega potovanja leta 1770).

Gvido Cobenzl, ki je leta 1739 zaradi bolezni opustil vojaško kariero, je na svojem dvorcu ravno tako uredil pomembno zbirko. Lože je spremenil v prominentni poletni dvorec, ki je imel 20 prostorov, med drugim tudi ločenih prostorov za služabnike, duhovnika, gozdarja in grajskega oskrbnika; nekateri so v dvorcu tudi stalno živeli. Gvido, ki se je po nekaj letih kariernega udejstvovanja v uradniških službah odločil, da se bo posvetil zgolj upravi zemljiških posesti, je svoj najbolj rezidenčni dvorec, kjer je v poletnem času sprejemal tudi tuje prominentne goste, opremil skladno z umetniškimi smernicami druge polovice 18. stoletja (tematsko urejene sobe). V spodnji dvorani je obiskovalce sprejelo okolje tihožitij, ki so ustvarjala prijetno atmosfero podeželskega dvorca, a tudi serija portretov, verjetno pomembnih članov rodbine. V grofičini sobi (sobi njegove žene) so visele

upodobitve krajine, prizori iz mitologije pa v zgornji veliki dvorani. Ta dvorec je obiskovalcem kazal prestiž rodbine in dosežke njenih članov. V Gvidovo sobo so namreč že pred njegovo smrtjo namestili štiri upodobitve miru v Teschnu. Sodelovanje pri pogajanjih v bavarski nasledstveni vojni je bila ena prvih pomembnih državniških zadolžitev sina Filipa, varovanca državnega kanclerja Kaunitza in osebnega zaupnika cesarja Jožefa II. Ta je namreč sodeloval v pogajanjih in pri mirovni pogodbi v Teschnu (13. 5. 1779), ki je zaključila bavarsko nasledstveno vojno in postal državni vice kancler ter tako začel kariero, ki se je kosala s kariero njegovega strica Karla in bratranca Ludvika, ki jo je začel kot diplomat na Danskem leta 1774.

Leta 1777 je v Ložah viselo 175 slik, največ (kar 103 slike) jih je viselo v veliki dvorani. S slikami pa je bilo opremljenih še 9 drugih prostorov. Nekaj slik so v Gvidovi starosti verjetno prenesli v goriško palačo, a do njegove smrti jih je bilo še dober ducat več. Nekaj slik je pripadlo tudi mlademu Filipu Cobenzlu.

Rustikalni pridih dvorca je Gvido pridal tudi z drugo opremo. Tako vemo, da je v 80. letih 18. stoletja domačemu obrtniku iz Lož plačeval in zagotavljal hrano za ščinkavce, ki jih je imel v dvorcu.

Po izumrtju rodbine leta 1810 je tudi posest v Ložah podedoval Mihael grof Coronini-Cronberg, ki jo je leta 1822 prodal zdravniku Josipu Mayerju. Umetniška zbirka v dvorcu je bila tako pomembna, da so Mayerje konec 19. stoletja obiskali predstavniki nove državne spomeniške službe, umetniška dela popisali in priporočili, da bi imele javne kulturne ustanove predkupno pravico za slike iz zbirke. Vmes je posegla prva svetovna vojna, a lastniki dvorca so bili zelo odgovorni in so se zavedali pomembnosti zbirke, zato so jo hoteli v vojnih vihrah zaščititi. Sama zbirka se je vse do druge svetovne vojne še širila; slikar Veno Pilon je med letoma 1923 in 1924 uredil katalog vseh umetnin na dvorcu, v katerem je evidentiral 169 slik in dva kipa. Prevladovala so olja na platnu, približno polovico slik pa je Pilon datiral v 18. stoletje. Umetnine so izvirale iz različnih delov Evrope; številčno izstopajo dela italijanskih (70), ter holandskih slikarjev (okrog 20). Nekaj portretov rodbine danes visi v goriški palači fundacije Coronini – Cronberg.

Dvorec je nato do druge svetovne vojne ostal v lasti družine Mayer. Ta družina se je na Vipavsko preselila z Bavarskega, a se je hitro vključila v lokalno okolje in postala velika podpornica slovenskih kulturnih prizadevanj. Josip Mayer je služboval kot kirurg v Napoleonovi vojski, s katero je prišel na območje Goriške in se po poroki s plemkinjo Ano Premerstein tukaj ustalil. O dobri vključenosti družine v lokalno okolje priča tudi to, da so se v času med svetovnima vojnama v dvorcu Lože pogosto zbirali številni pomembni slovenski kulturni delavci, npr. slikarji Veno Pilon, Rihard Jakopič in Avgust Černigoj ter pisatelj France Bevk. Iz rodbine Mayerjev velja omeniti tudi Ano Mayer Kansky, ki je bila 15. julija 1920 prva, ki ji je bil na Univerzi v Ljubljani podeljen doktorat, bila pa je tudi prva ženska, ki se je na univerzi akademsko zaposlila. Pot do naziva doktorice znanosti s področja

kemije je začela na dunajski univerzi, ki jo je morala, kot vsi študentje slovanskega rodu, po koncu prve svetovne vojne zapustiti. Začetni študij na Dunaju si je Ana, zaradi nasprotovanja družine njenemu nadaljnjemu šolanju, sama financirala, in sicer tako, da je organizirala obiranje marelic v domačem nasadu za graščino ter njihovo prodajo v Trstu in Gorici.

Do druge svetovne vojne je družina Mayer na dvorcu ohranila veliko opreme, ki je bila prisotna že pred nakupom. Dvorec je ohranjal razdelitev, ki je v osrednjem delu predvidevala reprezentančni del, kjer je stanovala tudi sama družina. Stranski krili dvorca sta bili razdeljeni na bivalne prostore za uslužbence ter hleve za konje. Posestvo je imelo poleg dvorca tudi več različnih gospodarskih poslopij, kjer je delalo približno 35 ljudi. Družina Mayer je skrbno hranila slikarsko zbirko rodbine Cobenzl, skupaj z baročnim pohištvom, lastnim arhivom ter knjižnico. Med vojno je družina zapustila dvorec, ki so ga v tem času oropali tako vojaki kot civilisti. Posledično je bila večina inventarja uničena, Mayerji pa so ob odhodu odnesli in s tem rešili slikarsko zbirko.

Po vojni je bil dvorec nacionaliziran. Evgen Mayer se je temu upiral, saj Primorske po koncu vojne ni želel zapustiti, nato pa je pristal na nacionalizacijo pod pogojem, da se dvorec uporabi v namene izobraževanja lokalnih kmetovalcev. Tako je v njem med letoma 1947 in 1961 delovala kmetijska šola. Po zaprtju šole je dvorec služil raznim namenom, npr. za stanovanja ter skladišča tovarn, pomanjkljivo pa je bilo tudi njegovo vzdrževanje, zato počasi propada.

Božičev dvorec v vasi, ki s svojim imenom spominja na ogrske vpade v 9. stoletju

Vas Vogrsko leži v spodnji Vipavski dolini, mimo nje pa teče potok Lijak. Kraj s svojim imenom po nekaterih domnevah spominja na obdobje plenilskih vpadov ogrskih konjenikov, ki so v 9. stoletju pustošili po vsej srednji Evropi. Kot številna druga »barbarska« ljudstva so tudi Ogri, predniki današnjih Madžarov, v severno Italijo vdirali prav skozi Vipavsko dolino.

Vas pa se ne ponaša le s svojim zanimivim imenom, temveč tudi z enim najlepših baročnih dvorcev v zahodni Sloveniji. Božičev dvorec je bil sprva verjetno zgolj gospodarska pristava srednjeveškega gradu Vogrsko, fevdalnega središča vitezov Hungersbach (enih najpomembnejših ministerialov Goriških grofov), ki pa so nato svoje središče prenesli v Krmin. V vogrskem gradu so se v 15. stoletju ustalili Heuß Khuenburgi (Heiss Kienburg), ki nosijo ime po nekdanjem koroškem gradu Khünburg v Ziljski dolini nedaleč od Šmohorja (Hermagor). V 16. stoletju so si zagotovili tudi bližnje gospostvo Renče. Za Khuenburgi so se na vogrskem gradu od 17. do 19. stoletja zvrstili še Strassoldi, Edlingi in Taccòji. Grad je sestavljalo osrednje grajsko poslopje, gospodarska poslopja na vzhodni strani, veliko obzidano zunanje dvorišče na južni strani in nekoč parterno urejen baročni grajski vrt na severni

strani. Danes je od prestižnega gradu ostal le del palacija, v katerem je urejena osnovna šola.

Manjši dvorec Vogrsko, poznan tudi po imenu Bosizijev ali Božičev dvorec, je nastal ob vznožju manjše vzpetine v 16. stoletju. Po letu 1664 je dvorec služil kot rezidenca Ludvika pl. Bosizia, po katerem je dobil ime. Ta je gospodaril tudi z manjšim gospostvom. Izjemna pa je zelo praktična in domiselna kompozicija spretnega arhitekta, verjetno Mihaela Bona, ki se mu pripisuje več projektov (na dvorcu v Podgori, samostanski cerkvi v Kostanjevici idr.).

Dvorec je tipično baročen, zasnovan v obliki podkve s tremi trakti, tako da oblikuje dvorišče pred osrednjim traktom, ki je za eno etažo višje od okoliškega terena, z razgledno teraso in vodnjakom. Čez dvorišče vodi vhod v osrednji trakt, kjer je bilo bivališče lastnikov in reprezentančni prostori. Mogočen vtis pusti predvsem rizalitni (izstopajoči) osrednji del, ki je dvonadstropen, njegov vrh pa zaključuje trikotno čelo z obeliskoma. Obenem ima ta del dvorca kamnoseško bogata okna. Navkljub občutku simetričnosti celotne palače, ki ga daje zunanja fasada in ki je delovala kot znamenje prestiža, si v notranjosti lastniki niso mogli privoščiti takšnih baročnih predelav, ki so jih bile v tem času zmožne najbogatejše goriške družine.

Dvorec je bil v lasti rodovine Bosizio do leta 1906, temeljito prenovil pa ga je šele naslednji lastnik, francoski baron Cope. Med prvo svetovno vojno dvorec kljub precejšnji bližini frontne črte ni bil težje poškodovan, čeprav so bili v njem nameščeni avstroogrski vojaki. Mnogo težji udarec je doživel med drugo svetovno vojno, ko so ga septembra 1943 nemški vojaki skupaj s skladiščem partizanskega orožja zažgali. Prvič so ga temeljito obnovili leta 1969, za dokončno obnovo pa je v 90. letih poskrbel podjetnik Aleš Bucik, ki je dvorec prevzel v dolgoročni najem. Leta 2013 je lastništvo gradu prešlo na občino Renče-Vogrsko. Baročni stavbni kompleks iz treh traktov po temeljitih prenovah danes stoji pred obiskovalcem v svojem nekdanjem blišču.

Dvorec Coronini v Šempetru pri Gorici: dvorec, kjer je živel vzgojitelj cesarja Franca Jožefa

Za razliko od večine dvorcev na tem območju je verjetno dvorec v Šempetru pri Gorici brez srednjeveških predhodnikov, četudi je kraj med najstarejšimi naselji na Goriškem, prvič je namreč omenjen že okrog 1200 kot del posesti Goriških grofov, v 15. stoletju pa je bil Šempeter že sedež župnije. V najstarejših virih so sicer omenjeni posamezni dvori, vendar za njimi ni kasnejših sledi, ne v pisnih virih, ne v arheoloških najdbah.

Današnji dvorec so zgradili v drugi polovici 17. stoletja. Glede na inicialke pod Coroninijevim grbom z nekdanjega glavnega portala naj bi dvorec od svojega nastanka do 20. stoletja ostal v lasti iste rodbine, in sicer mlajše veje družine

Coronini, ki se je na Goriško priselila iz okolice Bergama v Lombardiji na vzhodu Beneške republike. Je pa bila v tem času za razliko od mnogih drugih gradov kot centrov zemljiške posesti in sodne oblasti sodna oblast v Šempetru (ter v Gornji in Dolnji Vrtojbi, Podturnu (San Rocco, danes del Gorice) in Štandrežu) ločena od zemljiške posesti in v lasti drugih družin vse do srede 18. stoletja.

Povod za njegovo zgraditev je dal Aleksijev mlajši sin, Janez Krstnik, potem ko se je leta 1653 poročil z Uršulo pl. Orzon. Tudi predstavniki te veje so bili zelo politično ambiciozni. Obenem z dvorcem so širili posest in tako se je izoblikoval v sedež zemljiškega posestva, ki so ga pridobivali postopoma, zanj pa sredi 18. stoletja dobili tudi sodno oblast.

Šempetrski dvorec je bil morda že od začetka dvonadstropna stavba z dvema izzidkoma ob straneh glavne fasade. Stavba od samega začetka ni služila obrambnim namenom, temveč zgolj kot reprezentativni sedež ambiciozne plemiške družine in zemljiškega gospostva. Do prezidav je prišlo v drugi polovici 18. stoletja, ko so pred glavnim vhodom zgradili dvojno dvoramno kamnito stopnišče s kamnito balustradno ograjo, kar je značilno baročna reprezentančna oblika. V tem času so Coroniniji dvorec sicer uporabljali predvsem kot letno rezidenco.

Dvorec Coronini (foto: Peter Čerče).

V 18. stoletju je bil v okolici stavbe urejen tudi bogat parterni vrt geometrijskih oblik. Severni del vrta je bil zasnovan v obliki labirinta. Stavbo je skladno z modernimi tokovi in s svojim družbenim ugledom preurejal Janez Krstnik Coronini v

60. letih 19. stoletja. Največja sprememba je bila izgradnja dveh stranskih traktov, ki sta uokvirila dvorišče pred vhodom in mu dala reprezentativno podobo.

Današnjo podobo pa je dvorec dobil šele po prvi svetovni vojni, saj se je med vojno znašel v neposredni bližini frontne črte in bil hudo poškodovan. Načrt za obnovo je izdelal arhitekt Maks Fabiani, ki je dvorcu želel dati vtis furlanskih baročnih vil. Velja za eno njegovih boljših del. Coroniniji se v dvorec niso več vrnili, saj so se med obnovo močno zadolžili, udarila jih je še gospodarska kriza in so morali obsežno posest in slednjič (leta 1930) še dvorec prodati. Kupila ga je država in uredila internat za šolanje sirot italijanskih pilotov, ki so izgubili življenje med prvo svetovno vojno (Istituto Umberto Maddalena). Za dvorcem so za potrebe internata zgradili novo poslopje v »liktorskem« slogu, ki ga je favoriziral fašistični režim. Med drugo svetovno vojno je bila v njem vojaška bolnišnica, po priključitvi k Jugoslaviji je dvorec deloval kot splošna bolnišnica. V osrednjem delu je v zadnjih desetletjih sedež Občine Šempeter-Vrtojba, v reprezentativnem delu pa galerija in muzejska zbirka.

Največji »politični« vpliv so šempetrski Coroniniji dosegli v 19. stoletju, ko je Janez Krstnik Coronini (1794–1880) postal vzgojitelj cesarja Franca Jožefa. Takole so opisali njegovo vlogo pri vzgoji prestolonaslednika: »Kljub temu, da je bil poklicni vojak, je našel dovolj posluha za skorajda očetovsko vzgojo mladega Franca Jožefa. Večkrat je grof Coronini vzgoji pridružil tudi svojega sina Franca in tako sta se mlada plemiča skupaj učila in igrala. Sicer je bil običajni delovni dan v cesarskem mestu za grofa Coroninija zelo naporen. Navadno je vstajal zelo zgodaj, kmalu po peti uri zjutraj. Ob šestih je že prevzel skrb za mladega prestolonaslednika. Bedel je nad njegovimi tako vzgojnimi kot tudi izobraževalnimi dejavnostmi. Skupaj z grofom Bombellesom, ki je bil njegov nadrejeni pri vzgoji, sta poskrbela, da se je mladi cesarjevič že pri šestih letih pričel učiti francoščino, tedanji jezik evropskih dvorov.« Zaradi tesnih vezi s cesarjem je Janez Krstnik Coronini pridobil številne visoke politične funkcije. Med 1851 in 1850 je npr. zasedal položaj civilnega in vojaškega upravitelja Vojvodine in Banata, med 1859 in 1860 pa položaj hrvaškega bana. Prejel je številna visoka odlikovanja, bil je prištet med viteze zlatega runa, po upokojitvi pa se je ustalil v šempetrskem dvorcu. Tudi Ivanov sin Franc (1833–1901), ki je rasel v družbi Franca Jožefa in poznejšega ministrskega predsednika Eduarda Taaffeja, je imel izpostavljeno vlogo v političnem (deželni in državni poslanec, goriški glavar) in kulturnem življenju na Goriškem.

V kolektivnem spominu lokalnega prebivalstva je dvorec še danes močno povezan s Coroniniji, predvsem z Janezom Krstnikom. Franc Jožef je navezanost na nekdanjega vzgojitelja, ki je zanj skrbel 12 let, vse do prevzema prestola, pokazal tudi s tem, da je nekajkrat (nazadnje leta 1900) obiskal njegov grob v družinski grobnici na šempetrskem pokopališču. Po eni od zgodb domačinov naj bi se cesar Franc Jožef v Šempetru mudil kot otrok, ko ga je vzgajal grof Coronini. Skupaj s sovrstnikom grofom Francem Coroninijem naj bi se takrat potepala po mladi koruzi

in pri tem naredila precej škode. Pri tem naj bi ju zalotil lastnik njive, neznani šempetrski kmet, in ju zapodil proč, ne vedoč, da je s svoje njive nagnal samega habsburškega prestolonaslednika.

Dvorec Kromberk

Dvorec Kromberk sodi med tiste grajske stavbe, ki jih turisti na območju Vipavske doline in Goriške verjetno največkrat obiščejo. K temu deloma prispeva to, da se v gradu danes nahajajo razstavni prostori Goriškega muzeja, pa tudi sama slikovitost mogočnega dvorca, ki se nahaja na manjši razgledni vzpetini v spodnji Vipavski dolini. Dvorec poleg tega obdaja lepo urejen park, ki kar vabi k ležernemu sprehajanju. Manj poznana pa je njegova izredno zanimiva in pestra zgodovina.

Kromberški dvorec (»grad«) je izrazito povezan z družino Coronini, po rodu iz bližine Bergama, ki se je na Goriškem ustalila v drugi polovici 16. stoletja. Družina si je kmalu izbrala prednike pri srednjeveških vitezih s Kronberga pri Mainzu, kar je ustrezalo priimku Coronini. Skladno s tem je Ivan, svetnik Ferdinanda II. Habsburškega in poveljnik trdnjave Maranutto ob habsburško-beneški meji, skupaj z bratom leta 1615 pridobil plemiški predikat *von und zu Cronnperg.* Vas Stran nedaleč od Gorice, kjer se je oblikovalo jedro Coroninijevih posesti okoli novozgrajenega dvorca, se je lahko preimenovala v Kromberk. K ugledu Coroninijeve rodbine je prispeval Ludvik, ki je sodeloval v eni od največjih bitk 30-letne vojne, v bitki pri Lütznu leta 1632, in tam izgubil levo roko. Njegova sestra Katarina in njen mož Ivan Krstnik Verda grof Verdenberg veljata za ustanovitelja jezuitske šole (*Seminarium Verdenbergicum*) v Gorici. Coroniniji so dvorec zgradili predvsem pod vplivom beneške arhitekture.

Četverokotna dvonadstropna stavba s štirimi mogočnimi vogalnimi stolpi daje varljivo podobo utrdbene arhitekture, vendar so zidovi stolpov za utrdbo veliko pretanki in bi zdržali le napad z lahkim strelnim orožjem, zato je bil grad v prvi svetovni vojni tudi tako poškodovan.

Kromberk (foto: Mediapro).

Celoten kompleks je bil od začetka zasnovan kot dvorec, a je hotela družina z ustvarjanjem vtisa srednjeveške kulture pokazati svoj položaj in predvsem »dolgo« plemiško tradicijo. Prevara je bila popolna, saj so še v 18. stoletju strokovnjaki dvorec opisovali kot masivno stavbo. Kot celota dvorec deluje izrazito simetrično umerjeno in skuša poudariti reprezentančen videz; četudi je bil do obnove po prvi svetovni vojni nižji, je deloval mogočno. Nastanek dvorca glede na stavbni slog postavljajo med 1610 in 1630, a je dokončno podobo s stolpi in fasado dobil šele več desetletij pozneje. Arhitekti domnevajo, da je njegova zasnova enaka zasnovi dvorca Dobrovo v Brdih, zelo podobna pa je tudi zasnovi dvorca Lože, ki jih lahko spremljate na naši poti. Nekaj vhodnih portalov je bilo ob prenovah vnesenih iz drugih stavb že v 18. stoletju, v tem času pa je prestižno opremo z oltarno sliko Marijinega vnebovzetja uglednega goriškega slikarja Franca Kavčiča dobila tudi grajska kapela, do katere je bil mogoč dostop tudi izven kompleksa.

Poleg osrednje rezidenčne stavbe so v bližini stala gospodarska poslopja in konjušnica ter park. Lepo urejen geometrični (neo)baročni park na severni strani, ki se zahodno razširja v parkovni gozdič, še danes predstavlja posebno dragocenost kromberškega dvorca. V 19. stoletju so namreč znižali obzidje do parapetne višine, parku pa dodajali romantične prvine, npr. fontano, stolpe za sokole, piramido in potoček z umetnim slapom. Danes je ohranjen le stolpič, opazni pa so tudi ostanki dveh ribnikov. Park je prostor številnih prireditev, zlasti v poletnem času.

Dvorec je služil kot matična rezidenca družine Coronini-Cronberg; od 1820, ko so Coroniniji na dražbi kupili nekdanji Strassoldov dvorec Cingrof/Zengraf na Grafenbergu v Gorici, so dvorec v Kromberku uporabljali le še kot poletno rezidenco. Prav v Coroninijevem goriškem dvorcu je pred smrtjo bival tudi zadnji francoski kralj Karel X., ki je po izgubi prestola leta 1830 svoje zadnje zatočišče našel v Gorici, pokopan pa je v kripti frančiškanskega samostana na Kostanjevici. Ta samostan krasi poleg bogate knjižnice tudi cvetlični vrt, v katerem se bohotijo vrtnice burbonke. To prestižno skupino vrtnic so prvič vzgojili na otoku Île de Bourbon leta 1817, z raznimi križanji pa so botaniki uspeli vzrediti okoli 1.500 vrst teh vrtnic. Danes jih je ostalo le še okoli 80, večina teh pa je ohranjenih na cvetličnem vrtu samostana. Vsako leto se maja odvija Festival vrtnic, kjer je eno glavnih prizorišč prav rožni vrt.

Med prvo svetovno vojno se je kromberški dvorec znašel v neposredni bližini soške fronte, v času med obema vojnama je grof Viljem (Guglielmo) Coronini (1905–1990) začel z obnovo gradu. Deloma dokončano obnovo je kmalu zopet prekinila katastrofa druge svetovne vojne, ko je bil dvorec Kromberk ponovno požgan. Med požarom je bila izgubljena večina dragocene opreme iz 17., 18. in 19. stoletja, vključno z več tisoči knjig v 13 knjižnih omarah, s slikami, obsežno zbirko starih zemljevidov, tiskov itd. Opisi iz 19. stoletja tako govorijo o mozaikih, freskah, štuku in drugi dragoceni opremi, ki je danes ni več. Prav tako ni bila obnovljena osrednja dvonadstropna dvorana, ki jo je v višini druge etaže nekoč obdajal galerijski hodnik. Po vojni je grof Viljem ponovno začel z obnovo, a 1947 je bil grad nacionaliziran. V prvih letih je služil kot sedež udarniških brigad, nato pa kot sedež gozdarske šole. Že 1954 je bil dvorec nato dodeljen Goriškemu muzeju, ki je v prihodnjih desetletjih dvorec obnovil, vendar obnovljena razporeditev prostorov ne ustreza prvotni.

S Coroniniji so povezane številne anekdote, ki so še danes prisotne med lokalnimi prebivalci. Slednjim je v spominu ostala predvsem grofica Nicoletta (1896–1984), sestra zadnjega lastnika gradu, grofa Viljema. Grofica je bila po obeh svetovnih vojnah dejavna pri pomoči beguncem. Med drugo svetovno vojno je pri nemških okupacijskih oblasteh posredovala za zaprte domačine in na ta način številne rešila pred deportacijo v koncentracijska taborišča. Dejavna je bila tudi na leposlovnem področju, pisala je predvsem literaturo za otroke v italijanščini in delno v nemščini, bila pa je tudi ilustratorka. Tudi po koncu druge svetovne vojne in razlastitvi gradu, ko je živela v bližnji Gorici, se je redno vračala čez državno mejo, saj se je z avtomobilom mesečno vozila k maši v Kromberk. Grofičini obiski so se prebivalcem vtisnili spomin predvsem zaradi bombonov, ki jih je po maši redno delila otrokom. Prenos več kilogramov tedaj zelo redkih sladkarij čez državno mejo je bil sicer prepovedan, a grofica je s seboj vedno vzela tudi steklenico žganja, zaradi katere so cariniki na meji zamižali na eno oko…

Z Viljemom je kromberška veja Coroninijev izumrla. Grof je gojil ljubezen do umetnosti in zgodovinske znanosti. Bil je plodovit pisec in zbiratelj muzejskih predmetov in umetniških del, ki so po njegovi poslednji volji zdaj last Fundacije (*Fondazione Palazzo Coronini Cronberg*) v Gorici. Viljem je ravno tako prihajal v Kromberk, kjer je imel v cerkvi še vedno na voljo svoj sedež. Ko je obiskal svoj nekdanji dvorec in se usedel v gostinskem obratu, ki se nahaja v nekdanji grajski kapeli, si je večkrat v nasprotju s pričakovanji rad privoščil le kozarec vode, ki priteka iz vodnega zbiralnika nad gradom.

Tabor nad Dornberkom – od gradu do tabora

Od nekdanjega dornberškega gradu se je ohranilo bolj malo sledov (deli obzidja in stolpov). Izpostavljeni slemenski pomol pod kraškim robom nad vasjo Dornberk daje že s svojo podobo območju obrambni pomen, kar še podkrepi z imenom Tabor. Prehode čez reko Vipavo in poti na Kras je bilo namreč treba zavarovati z utrdbami; ob dornberškem gradu sta imeli podobno vlogo v času grofov Goriških tudi bližnji grajski stavbi Rihemberk in Renče. Grad Dornberk je nadzoroval pot proti dolini Branice in pot od Potoka čez Železna vrata pod Trsteljem na Kras.

Dornberški zavetnik sv. Danijel bi sicer po nekaterih domnevah lahko nakazoval že na langobardsko postojanko, a dokazov o tem ni. Oblikovanje srednjeveške grajske stavbe je tesno povezano z nemško rodbino Dornberških, ki se je že v 12. stoletju uveljavila v najožjem krogu vazalov grofov Goriških in je tudi v naslednjih stoletjih izpričana v službi Goriških in pozneje Habsburžanov. Utemeljitelj rodbine na Goriškem je bil verjetno Volker Dornberški okoli leta 1200. Grad (in kraj) je dobil po njih ime, ki je ostalo ukoreninjeno tudi po njihovem odhodu z gradu proti koncu 13. stoletja. Odtlej so bili Dornberški navzoči predvsem v Gorici in njeni okolici ter v Krminu. Slabo stoletje je nato z gradom razpolagal močnejši sosed z gradu Rihemberk.

Po izumrtju rodbine Rihemberških leta 1371 so bili grofje Goriški verjetno v dilemi, ali naj dornberško posest zadržijo v svoji neposredni upravi, kakor se je zgodilo z Rihemberkom. Nazadnje so se odločili, da jo podelijo v fevd družini Rabatta, ki je nato z njo razpolagala kar štiri stoletja do izumrtja rodbine. Družina je bila po izvoru iz Toskane, po prihodu na Goriško pa se je izkazala v službi grofov Goriških. Grad je leta 1397 prevzel Mihael Rabatta, ki je sicer večino življenja namenil vojaško-diplomatskim misijam v službi padovanskih gospodov Carrara. Ta ugleden in izobražen mož – govoril je več jezikov, tudi slovensko – je slabo leto pred pridobitvijo dornberškega fevda potoval v Sveto deželo in s soromarjem pisal dnevnik potovanja *(Iter sancti sepulcri),* leto pozneje (1398) pa dal z bratom Ivanom, večletnim glavarjem v Gorici, postaviti znamenito cerkev sv. Duha pod goriškim gradom.

V času turške (in beneške) nevarnosti so grad dodatno utrdili in obdali z zunanjim obzidjem. Grajski kompleks je tako nudil varno zatočišče mnogim bližnjim prebivalcem in nastal je (protiturški) tabor. Sčasoma se je oblikovala prava pravcata vas – hiše so naslonili na notranjo stran zunanjega grajskega obzidja, prav tako so nove domove gradili pod gradom. Nedaleč od obdanega naselja so na vzpetini z značilnim imenom Grmada bržkone imeli postojanko za obveščanje o nevarnosti. Celotnega naselja z gradom se je oprijelo ime Tabor, ime Dornberk se je omejilo na vas v dolini.

Družina Rabatta je v 17. stoletju k Dornberku in dvorcu (palači) v Gorici prištela še posest in dvorec v Kanalu (ob Soči), proti koncu stoletja pa še v Viltušu na Štajerskem. Kljub večjemu številu rezidenc so dornberški grad preuredili v baročno rezidenco. V gradu je bila kapela sv. Trojice. Južno od grajskega obzidja so uredili park in postavili vrtni paviljon s pogledom na Vipavsko dolino. Člani družine Rabatta so se sicer uveljavili na visokih položajih v deželi in na dvoru, tako kot večina pomembnega plemstva pa tudi v prestižnih cerkvenih službah – Jožef Anton je bil ljubljanski škof, Rajmund Ferdinand pa škof v Passauu. Med bolj tragičnimi zgodbami zvestih cesarskih uradnikov je usoda Jožefa I. Rabate, ki so ga leta 1601 usmrtili senjski Uskoki. V Senj je kot cesarski komisar in nekdanji diplomat v Benetkah prišel v zaostrenih okoliščinah in odnosih z Beneško republiko, kjer je bil eden od sporov tudi gusarstvo senjskih Uskokov. Ker je Rabatta zaradi gusarskih plenjenj obsodil in javno usmrtil nekaj Uskokov gusarjev in dal zapleniti nakradeno premoženje, so ga razjarjeni domačini usmrtili.

Po izumrtju rodbine konec 18. stoletja so Rabattovo dediščino prevzeli grofje Coronini Cronberg, ki so že tako posedovali obsežno posest in mnogo grajskih stavb. Dornberški grad je bil zanje manj zanimiv, zato je začel propadati. V 19. stoletju je doživel usodo mnogih gradov. Z razpadajočega gradu so domačini lahko odvažali gradbeni material. Svoje je nato dodal še vojni plamen med drugo svetovno vojno. V preteklih desetletjih je bil starodavni izgled kraja precej degradiran z novogradnjami. V zadnjem času poskušajo Taboru dati močnejši kulturni pečat. Že 1998 so na pobudo domačinov obnovili nekdanji paviljon (*Šentanela)*, obnovljen pa je bil tudi vhod v grad (*Pri kalonah*). K prepoznavnosti in revitalizaciji kraja pripomore vsakoletna junijska kulturna prireditev *Glasbeni večeri Tabor*.

V spominu nekaterih vaščanov še živi pripovedka o dornberškem grofu Danijelu (!) in kmečkem sinu Matičku z Gore. Nabriti in brihtni Matiček z zaselka ob poti na Trstelj je večkrat pretental zavistnega dornberškega gospoda in je zato moral oditi za hlapca v Devin. Dobrosrčni devinski grof je pozneje poskrbel zanj in mu omogočil mirno življenje v Škrbini na Krasu.

V GORIŠKIH BRDIH

Dvorec Vipolže

Malo vasi v Sloveniji se lahko pohvali s tako bogatim in prestižnim dvorcem kot Vipolže v Goriških brdih, v bližini slovensko-italijanske meje. Goriška brda so bila kot izrazito obmejno območje dolgo izpostavljena močnemu kulturnemu vplivu iz severne Italije, kar na arhitekturnem področju jasno dokazuje prav dvorec v Vipolžah.

O prvotni grajski stavbi ne vemo veliko. Verjetno je na tem mestu že v 12. stoletju stal plemiški dvor, kakršnih je bilo v srednjeveških Brdih veliko. V 13. ali 14. stoletju se je vipolški dvor prelevil v pravi grad. Za plemiči, ki so se imenovali po kraju (Vipolški), so grad imeli v fevdu člani razvejane družine Eberstein. Leta 1311 je goriški grof Henrik II. podelil Vipolže v fevd Frideriku Ebersteinu, ki je skoraj petnajst let opravljal pomembni funkciji grofovega kuharskega mojstra in nato maršala. Čez dobro stoletje, okoli leta 1420, je goriški grof Henrik IV. po smrti Ivana Rewhla uvedel neposredno upravo gradu. Nazadnje je Henrikov sin Ivan leta 1460 prodal grad z vsemi pritiklinami svojemu podaniku Febu Thurnu, ki je sicer že leto poprej opravljal službo tamkajšnjega grajskega oskrbnika.

Dvorec Vipolže (foto: Peter Čerče).

Thurni, ki so grad prevzeli leta 1460, so v 16. stoletju dali stavbo prezidati v močno četverokotno renesančno utrdbo s štirimi stolpi po sočasnem severno-italijanskem zgledu (utrjeni dvorec, t. i. *villa castello*), ki je služila kot ena od osrednjih obrambnih točk habsburškega ozemlja pred Benečani. Stavba je sicer nato izgubila svojo obrambno funkcijo, zato je v začetku 17. stoletja prišlo do prezidav iz poznorenesančne utrdbe v zgodnjebaročni oz. manieristični dvorec po vzoru sočasnih severno-italijanskih podeželskih vil. Kot tak je bil dvorec brez večjih težav zavzet s strani beneških enot med drugo habsburško-beneško vojno leta 1617 in bil hudo poškodovan. Kasnejše obnove v 17. in 18. stoletju niso pomembneje spreminjale podobe dvorca.

Do večjih sprememb je prišlo v 19. stoletju, potem ko je dvorec zaradi udara strele utrpel veliko škodo. Lastništvo dvorca je na začetku 19. stoletja prevzela rodbina Attems Petzenstein. Novi lastniki so dali podreti dva stranska trakta, severovzhodni trakt pa so utilitarno predelali. Od te prenove se je značaj dvorca močno spremenil, saj je izgubil svojo prejšnjo štiritraktno zasnovo; kot dvorec se odtlej večinoma dojema le še glavni trakt s prednjima vogalnima stolpoma. Zatem je stavba začela propadati; zaradi previsokih stroškov potrebne obnove ni izvedel niti baron Teuffenbach, ki je dvorec kupil okrog 1900. Še težjo usodo je stavba doživela med prvo svetovno vojno, ko je bila v njej italijanska vojaška bolnišnica, med drugo svetovno vojno pa je na ostrešje padla bomba in ga poškodovala. Leta 1947 je bil dvorec nacionaliziran. Naslednje leto je stavbo poškodoval še požar, ki naj bi ga zanetil Darko Toroš, nekdanji partizan, v protest proti komunistični oblasti, ki je uvajala prisilno kolektivizacijo. Toroš je bil obsojen na smrt in usmrčen leta 1950. V naslednjih letih je stavba služila kot gospodarsko poslopje in skladišče, nato pa je bila prepuščena propadanju.

Ne glede na to pa je danes dvorec Vipolže med najbolje urejenimi slovenskimi gradovi in dvorci. Leta 2013 so se namreč začela obsežna obnovitvena in konservatorska dela. Dvorec tako danes blesti v vsem svojem sijaju, služi pa kot prostor različnim kulturnim aktivnostim in gospodarskim dejavnostim, predvsem vrhunski kulinariki.

Poleg pestre zgodovine in kakovostne arhitekture dvorec vabi k obisku tudi z ostanki parka, v katerem rasteta orjaški cipresi. Nad njuno velikostjo se je takole navduševal že Carl von Czoernig, utemeljitelj statističnih popisov v Habsburški monarhiji, ki je dvorec obiskal v sredini 19. stoletja: »Med Gorico in Krminom, na jugozahodnih pobočjih Brd, je grad Vipolže pod jurisdikcijo grofa Attemsa (prej pa družine grofov Thurn) s svojimi znamenitimi cipresami z obsegom 5 metrov, največjih in najlepših, kar jih je v grofiji.«

Dobrovo – dvorec Colloredo

Goriška brda se lahko pohvalijo s številnimi imenitnimi primeri plemiških dvorcev, vil in utrjenih vasi. Ob dvorcu Vipolže izstopa dvorec Dobrovo.

Pri vasi Dobrovo je stal neutrjen plemiški dvor že v srednjem veku, saj v 14. stoletju viri omenjajo tukajšnje ministeriale grofov Goriških. V prvi polovici 16. stoletja je prvotna grajska stavba kot deželno-knežji fevd prešla v posest stare furlanske plemiške družine Colloredo. V Furlaniji so bili Colloredi poleg rodbine Della Torre najbolj zagreti pripadniki struje *strumierov*, ki so bili v sporu s tamkajšnjo beneško oblastjo (od 1420). Najbrž jih je prav njihova filohabsburška naravnanost pripeljala na Goriško. Konec 16. stoletja so svojo posest v Brdih še precej razširili. S tem se je pomen grajskega središča še bistveno povečal, saj je postal upravni sedež vseh posesti rodbine v Brdih. Prav to dejstvo, pa tudi škoda, ki jo je stavba verjetno utrpela med drugo habsburško-beneško vojno (1615–1618), je odločilno pripomogla h gradnji novega dvorca. Staro grajsko stavbo so po 1620 podrli in na njenem mestu začeli graditi nov dvorec. Ta je bil zgrajen kot reprezentativna bivalna zgradba, ki pa je imela tudi vlogo središča zemljiškega gospostva. O tem, da je dvorec vsaj v začetku verjetno imel tudi določeno obrambno funkcijo, pričajo strelne line med okni na vseh štirih vogelnih stolpih. Ti stolpi imajo simbolni vidik, saj služijo za dokazovanje, da gre za plemiško domovanje.

Dvorec Colloredo (Mediaspeed, foto: Ernad Ihtijarević. Vir: www.slovenia.info).

Po obliki dvorec Colloredo precej spominja na dvorca v Kanalu in Spodnjem Rihemberku, saj je zgrajen kot pravilen četverokotnik, ki ga obdajajo štirje vogalni stolpi. Stavba združuje temeljno arhitekturno zamisel renesančne beneške palače z oglatimi stolpiči na vogalih, ki dodajajo vtis utrjenega srednjeveškega gradu. Pročelje je obrnjeno proti jugu in je povsem simetrično, z velikim polkrožnim portalom, obdanim z masivnimi kamnitimi bloki. Nad portalom se nahaja na dve konzoli oprt balkon. Osrednjo stavbo je nekoč obdajalo obzidje, na vogalih utrjeno z okroglimi stolpiči. Od nekdanjega obzidja se je ohranil le južni del, ki pred vhodom v dvorec oblikuje zaprto pravokotno dvorišče. Na južni in severni strani je nekoč stal tudi park, ki pa je nato žal skoraj v celoti izginil.

Najzanimivejši del zgodovine dvorca je povezan z nekdanjimi lastniki, špansko plemiško družino Baguer. Leta 1872 je grad po poroki s Cecilijo de Catterini Erzberg dobil v last španski grof Silverio de Baguer Corsi y Ribas. Ta je bil v diplomatski službi na poziciji sekretarja španskega poslaništva na Dunaju do leta 1874, nato pa je služboval v diplomatski službi še v Vatikanu. Španski grof je propadajoče poslopje temeljito obnovil in v njem leta 1885 uredil bogato muzejsko zbirko, ki je vsebovala zanimive naravne predmete (fosile, minerale), arheološke in etnološke predmete, umetnine, knjige in fotografije. Zbirko s preko 600 eksponati, številnimi tudi iz Afrike in Azije, je predstavil v tiskanem katalogu. Muzejska zbirka je bila deloma poškodovana oz. izgubljena že med prvo svetovno vojno, ko je v gradu italijanska vojska uredila bolnišnico. Del zbirke je grof nato podaril Pokrajinskemu muzeju v Gorici. Med drugo svetovno vojno je bil grad, poln opreme iz goriške rezidence grofice Elvire (grofica je namreč menila, da bodo v odročnih Brdih varnejši), popolnoma izropan, uničena pa je bila tudi knjižnica z bogatim arhivom. Med izgubljenimi predmeti je bil denimo leseni konj v naravni velikosti, ki je bil darilo egiptovskega podkralja enemu od grofov Baguerjev za zasluge pri gradnji Sueškega prekopa. Grofica Elvira Baguer je zapustila tudi dragoceno fotografsko gradivo, v katerem so utrinki iz življenja družine, njihovih potovanj, visokih gostov, a tudi številne podobe vsakdanjega življenja, dela in praznovanj lokalnega prebivalstva. Del teh je razstavljen na gradu.

Grof Baguer je bil uspešen tudi pri gospodarski obnovi posestva; modernizacija vinogradništva na posestvu je postala vzorčni primer moderne pridelave vina v goriški regiji. Z vpeljavo sajenja trt v obliki sodobnih vinogradov, uporabo modre galice ter ostalih takratnih tehnik za boj proti škodljivcem ter prenovo shranjevalnega sistema vina se je proizvodnja vina v dobrih 40 letih povečala s 400 na 4.000 hl.

Danes dvorec gosti stalno zbirko grafičnih del domačina Zorana Mušiča in druge občasne muzejske zbirke, v njem pa delujeta tudi restavracija in vinoteka. Ohranila se je originalna razporeditev notranjih prostorov. V prvem nadstropju dvorca dominira osrednja dvorana, okrašena z grbi nekdanjih lastnikov.

NA NOTRANJSKEM IN KRASU

Grad Prem – srednjeveški lepotec v porečju reke Reke

Grad Prem je eden najbolj pričevalnih zgodovinskih objektov v porečju Reke. Nastal je z namenom nadzora nad prometno pomembnim območjem, ki je povezovalo dolini Pivke in Reke z notranjostjo Istre.
Najstarejši premski grad je bil zgrajen kot skromen romanski palacij, obdan z obzidjem. Ni povsem jasno, kdaj je bil zgrajen, kot prvi lastnik pa se omenja Volšak II. Devinski, ki se kot *de Prem* omenja v listini leta 1213. Premsko gospostvo je sodilo med tri največja, ki so jih imeli v lasti, nadzorovalo pa je pomembne trgovske poti. Družina je bila tako močna, da se je zapletla v vojno z goriškim grofom, a bila v njej poražena. Osamosvojitev družine naj bi se odražala tudi z izgradnjo obrambnih stolpov, ki so ustvarili vtis mogočne stavbe, a so imeli tudi določene obrambne funkcije. Vplivna rodbina Walsee, ki so leta 1399 podedovali posestva Devinskih, so najvišji obrambni stolp na današnjem notranjem dvorišču podrli in grad spremenili v utrjeno poznosrednjeveško plemiško rezidenco z dvonadstropnim severnim traktom, grajsko kapelo in ječo. Večji posegi so bili na stavbi še v istem stoletju, spodbudile pa so jih zlasti politične okoliščine. Sredi 15. stoletja je gospostvo nenadoma postalo mejno z Beneško republiko in kmalu so se zunanjim nevarnostim pridružili še osmanski (»turški«) vpadi. Takrat je grajski kompleks dobil dodatno obzidje z obrambnim stolpom in jarkom. Prav zaradi obeh okoliščin je bil grad na prelomu v 16. stoletje zelo dobro opremljen z orožjem za trdnjavsko obrambo, tudi s strelnim orožjem. Kljub dodatni stavbni zaščiti z jarki in stolpi je bil zaradi požara v prvi habsburško-beneški vojni precej poškodovan, leta 1508 pa so ga za kratek čas zavzeli Benečani. Nato ga je v upravljanje dobil cesarski zaupnik, vitez in vojskovodja v beneški vojni, Bernardin Raunacher. Njegovim dedičem je nato uspelo pridobiti grad v nekoliko trajnejšo last. Ker je bilo gospostvo v tem času deželnoknežje, so zakupniki iz družine Raunach grad obnavljali na »komorne« stroške, ki so jim morali biti odobreni. V požaru očitno močno poškodovan grad ni bil v celoti obnovljen. Obenem pa so vojne in turški vpadi močno prizadeli podložnike, torej glavni dohodek upravitelja gospostva. Ker so bile številne kmetije zapuščene, so se že v prvi polovici 16. stoletja vrstili (pogosto) neuspešni poskusi naseljevanja novega prebivalstva, zlasti turških prebegov, s katerim bi gospostvu zagotovili večje dohodke. Šele z dedovanjem, ko je prešel v last družine Porcia, je grad dobil novo podobo. Rodbina Porcia je sodila med zelo vplivne rodbine v cesarstvu. V 17. stoletju sta bila zgrajena udobno stopnišče in arkadirana loža pred prenovljeno grajsko kapelo sv. Marjete. Porušili so tudi severni trakt in zgradili novega, v baročnih predelavah pa so na dvorišču ob severnem traktu zgradili pritlični arkadni hodnik.

V drugi polovici 19. stoletja je bil grad čedalje bolj zanemarjen in je že propadal, lastniki pa so se menjavali. Propadajoči grad je po prvi svetovni vojni dočakal temeljito prenovo leta 1927, ko ga je tržaški zdravnik judovskega rodu, Bruno Zuccolini, spremenil v letno rezidenco. V obnovo gradu je med drugim vključil italijanskega arhitekta Albertija Riccobonija in slikarja Maria Lannesa. Zuccolini je med domačini vzbujal pozornost predvsem s svojim avtomobilom (celo sv. Krištof, ki je upodobljen na Lannesovi poslikavi pred vhodom v grajsko kapelo, v roki drži avtomobil), med otroki pa z oblečenim psom. Iz tega časa je ohranjenih precej elementov, s katerimi je Zuccolini na simbolni ravni sporočal pripadnost kraja Kraljevini Italiji (npr. beneški lev, motivi iz rimske mitologije), v zanimivi tehniki enkavstike (slikanje z vročim voskom) pa je poslikan veliki salon v piano nobile.

Grad Prem (foto: Wikimedia Commons).

Šilentabor

Šilentabor (751 m) je najvišji vrh grebena na jugozahodni strani Pivške kotline, ki deli Zgornjo Pivko od doline Reke in Brkinov. Njegova odlična strateška lega je v kombinaciji s strmimi pobočji in prepadnimi stenami omogočala nadzor nad okolico in lahko obrambo, zato je bil Šilentabor poseljen že v najstarejših časih.

Šilentabor (foto: Shutterstock).

V prazgodovini je na Šilentaboru stalo eno največjih gradišč na območju današnje Pivke. Železnodobno naselbino, ki je bila zasnovana v obliki elipse, so obdajali mogočni kamnitimi nasipi. Vrh grebena je ostal poseljen tudi po rimski zasedbi naših krajev. O pomenu antične naselbine pričajo tudi ostanki apside stare poznoantične cerkve, ki so bili najdeni pod prezbiterijem sedanje cerkve sv. Martina.

Valvasor trdi, da so grad leta 1471 začeli graditi člani rodbine Raunach, pomembni vojskovodje in uradniki cesarjev Friderika III. in Maksimiljana I., ki so dosegli svoj politični vrhunec z Bernardinom Raunachom (? - ok. 1529). Ta je bil turnirski dvobojevalec cesarja Maksimiljana, skupaj z njim sodeloval v nekaterih pomembnih vojaških spopadih in je zato v času njegovega vladanja pridobil pomembne upravne, sodne in vojaške funkcije na tem nemirnem rodu cesarstva in habsburških dednih dežel. Rodbina Raunach naj bi zgradila grad, okoliški kmetje pa protiturški tabor. Grajska rezidenca je morala biti v začetku 16. stoletja precej razkošna in je bila obenem obvarovana pustošenja v prvi avstrijsko-beneški vojni, v kateri so bili opustošeni in požgani številni gradovi v okolici, med drugim tudi postojnski grad, ki ga je vsaj do začetka vojne skupaj z gospostvom in funkcijo glavarja imel v zakupu ravno Bernardin Raunach. Poznejši diplomat Žiga Herberstein je namreč v svojem dnevniku/spominih omenil tudi razkošno pojedino poveljnikov v tej vojni na Šilentaboru. Grad Šilentabor je nastal v času, ko se je povečalo število napadov osmanskih čet in roparskih skupin na Istro in Kras. Skupaj sta tvorila največji utrjen kompleks na Slovenskem. Ko so Raunachi na začetku avstrijsko-beneške vojne (1508–1516) izgubili svojo lastninsko zemljiško gospostvo s sedežem grad Momjan v

Istri, je postal zanje še pomembnejši. Ker ga po mirovnih pogajanjih niso dobili nazaj, pa tudi zaradi dolgov do umrlega cesarja Maksimiljana, so leta 1532 dobili v zakup grad Prem. Leta 1512 je lastnik Šilentabora, Bernardin Raunach kot plačilo za svoje službe dobil okoli kompleksa tudi t. i. pomirje – posest in določene pravice. Prebivalci okoliških krajev so tabor vzeli za svojega in se vanj zatekali tudi po prenehanju turških vpadov. V nemirnih desetletjih 16. stoletja je imel kompleks za razliko od nekaterih drugih gradov izrazito vojaško funkcijo, saj je služil tudi kot zbirno mesto za sklic deželne vojske. Verjetno prav zato je leta 1635 pod gradom v zadnjem velikem kmečkem uporu na Slovenskem deželnoknežja vojska s pomočjo vojakov iz Vojne krajine (t. i. krajišniške vojske) premagala okoli 600 upornikov. Bitka pri Šilentaboru je bila eden redkih spopadov tega upora.

Utrdba je začela propadati proti sredini 17. stoletja, ko je po koncu druge avstrijsko-beneške vojne in zaradi zmanjšanja nevarnosti turških vpadov in posledično varčevanja dežela Kranjska nehala prispevati sredstva za vzdrževanje velikanskega kompleksa. Valvasorjeva upodobitev iz okoli leta 1678 kaže kompleks, ki je deloma porušen. Zemljiško gospostvo je ostalo v lasti rodbine Raunach do leta 1801, ko ga je baronica Eleonora Raunach prepustila bratrancu baronu Nernardu Rossettiju. Ta jo je leta 1809 skupaj z vsemi svojimi drugimi gospoščinami Razdrto, Orehek, Školj in Roženek prodal poštnemu mojstru v Sežani in zakupniku prevoza pošte na Notranjskem Matiju Dolencu za 150.000 goldinarjev. Ta je še istega leta gospostvo Šilentabor prodal Jožefu Žužku iz Sežane, leta 1831 pa je gospoščina postala last družine Burger.

Utrdbo, ki jo je po pripovedih okoli leta 1700 poškodovala strela, so dokončno razdejale francoske čete na prehodu iz 18. v 19. stoletje. Franciscejski kataster iz leta 1825 označuje ves kompleks za razvalino, okoliški prebivalci pa so jo dolgo uporabljali kot priročen kamnolom.

Danes so od nekoč mogočne utrjene celote na razsežnem skalnem grebenu večinoma razvidni le ostanki temeljev obrambnih obzidij in umetno izravnane terase. Te domnevno izvirajo še iz faze prazgodovinskega gradišča na tej lokaciji.

Da je bil Šilentabor v času nastanka prestižna vojaška utrdba, priča kratek opis mladega Žige Herbersteina, ki je bil gost na razkošni gostiji leta 1510, ki jo je na Šilentaboru organiziral Bernardin Raunach za takratnega poveljnika tega dela fronte Erika Brunšviškega in druge vplivne plemiče.

Pivški dvorec Ravne

Prva utrdba naj bi bila pozidana že v 12. stoletju, leta 1313 pa je oglejski patriarh dal sezidati novo stolpasto poslopje, ki je dvesto let pozneje razpadlo. Že kmalu zatem (1340) naj bi bilo v lasti rodbine Raunach. V 16. stoletju je dvorec ponovno pozidala prav plemiška družina Raunach, ki je imela v lasti Šilentabor, upravljala pa je tudi od obeh veliko obsežnejše gospostvo Prem. Leta 1617 je dvorec Ravne zaradi zadolženosti Raunachov kupil tržaški patricij Karel De Leo, v prvi polovici 18. stoletja pa so večinski delež dvorca in posestva s poroko pridobili grofje Hohenwarti. Ti so ga sredi 18. stoletja predelali v razkošno baročno rezidenco, z grajskim parkom in vrtovi. Dvorec so starši leta 1755 predali mlademu sinu Juriju Jakobu, ki je opravljal najvišje uradniške funkcije na Kranjskem (osrednji slovenski historični deželi. Domnevati je, da je to posestvo služilo predvsem kot občasna rezidenca. Kljub temu je Jurij Jakob v dvorcu uredil obsežno knjižnico z več kot 800 naslovi, na katero je bil še posebej čustveno navezan. Iz njegovega časa se je ohranila tudi kuharska knjiga, verjetno namenjena njegovim kuharjem. Dedič dvorca je postal tisti od njegovih številnih sinov, ki je imel izjemen interes za naravoslovje, Franc Jožef Hanibal Hohenwart, avtor vodnikov po Postojnski jami in deželnem muzeju v Ljubljani. Ker je umrl brez potomcev, je dvorec podedoval njegov nečak (poznejši ministrski predsednik Cislajtanije), a ga je v upravljanje predal enemu od svojih sinov. V lokalnem spominu se je ohranilo več pripovedk o njegovi vdovi, ki je morala posestvo ponovno odkupiti. Bila je zelo vestna in natančna gospodarica, a tudi zelo skopa. Umrla je brez potomcev, dediči pa so dvorec in posestvo kmalu prodali. Četudi so nove lastnike zanimale predvsem gospodarske koristi, se je verjetno po zaslugi upravnika – do njegove smrti po drugi svetovni vojni - v gradu skrbno pazilo na grajsko knjižnico. Stavbo, ki je po vojni prešla v državno last, so uporabili v povsem druge namene. Najprej so na Ravnah potekali učiteljski tečaji, nato pa je nekaj časa v njem delovala kmetijska šola, ki je skrbela tudi za grajski park, kasneje pa so ga preuredili v stanovanja.

Dvorec Ravne (foto: Boštjan Kurent, Park vojaške zgodovine Pivka).

Zaokroženi baročni kompleks posestva, z osrednjim dvorcem, parkom, kaščo in hlevi je eden redkih celovito in kvalitetno ohranjenih kompleksov. Posebej hlev, kjer danes domujejo lipicanci, je eden najlepše ohranjenih v Sloveniji. Renesančni del dvorca v tlorisu 5x5 m, katerega gradnjo datirajo v čas po letu 1617, ko je dvorec postal last rodbine De Leo, je nato predstavljal zahodni del poznobaročnega dvorca. Tudi slavnostna dvorana je ostala v obeh dvorcih na istem mestu. Že ob renesančnem dvorcu sta stala part in stebrno znamenje, križ oziroma pil. Slikoviti prostori se nahajajo v kašči, ki ga nadgrajuje slikovito kamnito polžasto stopnišče.

Štanjel – kraški biser

Štanjel je slikovita starodavna vas v stavbnih nizih na nekoliko dvignjenem Kraškem robu. Kmalu nad vasjo, na vrhu griča Turn, samevajo ruševine nekdanje manjše grajske stavbe, ki je bila z zatonom srednjega veka opuščena. Vrha se je oprijelo ime Gledanica. Oba toponima odstirata pomen kraja, saj je od tam mogoče nadzorovati pot od Vipavske doline in doline Branice na Kras in naprej proti morju.

Po arheoloških najdbah sodeč pa je bilo območje poseljeno že v prazgodovini in (pozno)rimski dobi.

V tamkajšnjem stolpastem dvoru je v 13. in/ali v 14. stoletju po verjetnosti bivala neka manj znana plemiška družina, ki je svojo fevdno osebno zvestobo obljubila goriškim grofom oziroma bližnjim gospodom Rihemberškim. Tako kot Rihemberk je bil tudi Štanjel nato privzet v neposredno upravo grofov Goriških, ki so ga pred letom 1500 vključili v rihemberško gospostvo.

Zaradi turških vpadov so naselje utrdili z obzidjem in ga preoblikovali v tabor – prva znana omemba je iz leta 1502. Fortifikacijo je zasedla beneška vojska v letu 1508. Poveljnik obrambe Krištof Cobenzl jim je moral za leto dni priznati premoč. Po vojni so Štanjel dodatno utrdili z obzidjem in stolpi.

Štanjel (foto: Peter Čerče).

Zasnova današnjega gradu oziroma dvorca ob vhodu, ki se deloma naslanja na taborsko obzidje, je nastala v drugi polovici 16. stoletja, ko je Hans (Ivan/Janez) Cobenzl dal zgraditi današnji severozahodni trakt, ki je prek notranjega dvorišča povezan z njegovimi stavbami na območju današnjega severovzhodnega trakta. Morda je bil dvorec glede na napisno ploščo dograjen leta 1583. Gradbeni mojster pa bi lahko bil goriški deželni gradbenik Jakob Vintana, ki je zasnoval tudi Cobenzlov dvorec (palačo) v Gorici, kjer je danes sedež goriške nadškofije.

Sploh dolguje Štanjel svojo podobo v precejšnji meri prav Hansu Cobenzlu, ki je prosperiral v raznih službah na habsburškem dvoru. V plemiški stan je bil

povzdignjen leta 1563 in se kmalu lahko okitil s predikatom *von Prossegg* na osnovi v fevd prejetega turna Prosek. Opravljal je pomembne diplomatske misije, tudi pri Ivanu Groznem v Rusiji, zato je bil leta 1588 povzdignjen v barona (*Freyherr zu Lueg, Mossau und Leitenburg).* Hans je svoje napore vlagal v iskanje posesti v Štanjelu bližnjih krajih in vlagal znatne vsote v urejanje svojih dvorcev. Po smrti leta 1594 so njegovi nasledniki na osnovi bogate dediščine lahko dosegli, da je bil Štanjel izvzet iz rihemberškega gospostva in se je lahko preoblikoval v samosvoje gospostvo.

Ta neslutena in hitro vzpenjajoča se pot uspešnega Kraševca zna odsevati iz pripovedke *Kako je oče Kobencelj na Dunaj kraški sir nosil*. Kraško poreklo, podeželska trgovina, iznajdljivost, sposobnost in delavnost, uveljavitev na cesarskem dvoru – vse to so atributi, po katerih v ozadju zaslutimo Hansovo podobo, morda pa tudi katero od njegovih potomcev.

V 17. stoletju so Cobenzli dograjevali in precej povečali svojo štanjelsko rezidenco, s čimer je začel že Hansov nečak Filip, ki je dal zgraditi tudi limonasti zvonik štanjelske cerkve. Še posebej pa to velja za Janeza Filipa po pridobitvi grofovskega naslova (1675). Dvorec so pri obeh traktih razširili proti jugu do zahodnih vhodnih vrat v naselje in ga preoblikovali v velik zgodnjebaročni kompleks.

Cobenzli so nadaljevali z opravljanjem pomembnih služb na Goriškem in širše. V drugi polovici 18. stoletja so spadali med najpomembnejše državnike in diplomate. Čeprav ni bil povezan s Štanjelom, velja omeniti Janeza Karla, ki je bil v času Marije Terezije upravitelj habsburškega dela Holandije, kulturni mecen in zbiratelj slik ter ustanovitelj društva, predhodnika bruseljske akademije znanosti. Njegov sin Janez Ludvik se je kot odposlanec podal v Rusijo, v Peterburg, pozneje pa bil podpisnik mirovnega sporazuma z Beneško Republiko v Campoformiu (1797). Karlov brat Gvido(bald) se je ravno tako navduševal za umetnost. Bil je prvi predstojnik goriške »Akademije rimskih Arkadijcev« (*Arcadia Romano-Sonziaca*) in podpornik goriškega slikarja Franca Kavčiča (Caucig), kar je nadaljeval sin Janez Filip. Ta zadnji Cobenzl je bil sicer bil avstrijski veleposlanik v Franciji in je sodeloval pri mirovnih sporazumih z Napoleonom. Janez Gašper Cobenzl pa je bil vzgojitelj cesarja Franca Štefana Lotarinškega, in sicer med letoma 1723 in 1728 na dunajskem dvoru.

Leta 1810 je Cobenzlova dediščina prešla v roke grofov Coronini Cronberg. Coroniniji ob obilici posesti niso kazali zanimanja za štanjelski grad in so ga kmalu prodali, nato je grad prehajal v razne roke. V prvi vojni pa so ga delno opustošili tam bivajoči avstro-ogrski vojaki. Usoda gradu med vojnama je tesno povezana s slavnim arhitektom Maksom Fabianijem iz bližnjega Kobdilja, ki je poskrbel za delno obnovo gradu in kraja, sploh potem ko je postal štanjelski župan. V njem so uredili večnamenske prostore za različne občinske dejavnosti, šolo in razne storitve. Fabiani je oblikoval tudi vilo in vrt svojega svaka, tržaškega zdravnika Enrica Ferrarija. V drugi svetovni vojni je grozila nevarnost, da bodo Nemci vas

požgali. Med domačini živi pripoved, kako jih je Fabiani od tega odvrnil, ker naj bi se skliceval na staro poznanstvo s Hitlerjem. Sam dvorec pa je bil nato uničen še v istem letu (1944), ko so ga najprej poškodovali Nemci, nato pa požgali in razminirali partizani.

Po zaslugi konservatorke Nataše Štupar Šumi se je v sedemdesetih letih končalo propadanje in začela dolgotrajna pot obnove. V jugozahodnem traktu dvorca je od konca 80. let stalna zbirka slikarja in grafika Lojzeta Spacala pod okriljem Goriškega muzeja. Poleg gostinskega obrata v spodnjem delu je v zgornjih prostorih urejen prostor za koncerte in druge kulturne prireditve ter za sklepanje porok. Grad in kraj z okolico oživljajo s številnimi turističnimi prireditvami, nedavno so npr. začeli s festivalom *Gledanica*.

V POSOČJU

Kozlov rob

Kozlov rob nad Tolminom že s svojo dominantno lego opozarja na pomembno obrambno vlogo, saj so s tega prostora lastniki obvladovali pomembne prehode na križišču poti tako v smeri vzhod–zahod iz Italije proti Ogrski, kot tudi sever–jug z Goriške na Koroško oz. iz Mediterana proti nemškim deželam. Prav naravno zavarovana lokacija napeljuje k tezi o zgodnjem nastanku srednjeveške utrdbe. Še poročilo iz druge polovice 16. stoletja so zaključili z oceno, da »grad leži na griču dovolj visoko, da ga ne ogroža obstreljevanje iz okolice, zato je bolj uporaben in utrjen kot bovške Kluže, obnovljen bo primeren za bivanje glavarja in upravnika«. V listinah se Tolmin kot kraj omenja med letoma 1063 in 1068. Prva omemba Tolminskega v pokrajinskem in upravnem oziru sega v leto 1192. To je tudi prva omemba gastaldije na slovenskih tleh. Zgornji grad naj bi bil sedež gastalda od 11. do konca 13. stoletja. V listini iz leta 1192 je prvič omenjen gastald Reginald (*Reginaldus gastaldio*), leta 1178 je omenjen z glavarjem Volvinom, leta 1188 pa se omenja glavar *Gundramus de Tulmin purgraf* (grajski grof). V zgornjem gradu je bilo upravno središče t. i. tolminske gastaldije z gastaldom na čelu, zadolženim za upravne, sodne in gospodarske funkcije. Funkcijo gastalda so lahko imetniki gospostva združili tudi z vojaško funkcijo t. i. glavarja, ki je obsegala skrb za vojaško posadko na gradu. Prva omemba Tolmina z dvema srednjeveškima gradovoma pa je izpričana leta 1299.

Kozlov rob z ostanki gradu (foto: Damjana Fortunat Černilogar).

Strateško lego Kozlovega roba dokazuje interes in pripravljenost fevdalcev v srednjem veku, ko je bilo to še mogoče, da so gospostvo pridobivali tudi z bojevanjem. Oglejski patriarh Rajmund della Torre (1273–1299) je prav zaradi vedno večjih groženj z napadi goriških grofov dal grad z južne in severne strani utrditi in dodatno zavarovati. Zaradi skromne posadke stražarjev je leta 1299 grad za zelo kratek čas zavzel goriški grof Henrik II (1304–1323), leta 1313 pa mu ga je uspelo ponovno zavzeti in ga obdržati šest let. Leta 1348 je grad prvič poškodoval potres, kar je vzdrževanje zgradbe na težko dostopni lokaciji še dodatno obremenilo. Med letoma 1368 in 1375 je bil grad na Kozlovem robu predan v upravo

mestu Čedad. Leta 1377 je tolminski grad dal popraviti oglejski patriarh Markvard Randeški (1365–1381), ker pa je bil zaradi obnove in bojev z Benečani že v finančnih težavah, je leta 1379 grad s celotno Tolminsko zastavil mestu Čedad. V letih 1410–1420 je celotno ozemlje oglejskega patriarhata prevzela Beneška republika. V prvi avstrijsko-beneški vojni je habsburška stran izkoristila vojaške poraze Beneške republike in v sicer precej brutalni vojni v začetku jeseni 1509 brez večjih težav zavzela grad in gospostvo Tolmin. Slednje je postalo last habsburške vladarske hiše, četudi je to *de jure* postalo šele po sklenitvi mirovnega sporazuma leta 1521. Kozlov rob je delil usodo večine gradov, vključenih v naš itinerarij, ki so bili od začetka 16. stoletja last članov rodbine Habsburžanov, večina med njimi pa jih je nosila tudi naslov cesarjev. Ta zemljiška gospostva in gradove so Habsburžani kot deželni knezi dajali v časovno omejen zakup, za razliko od nekaterih gradov in sedežev zemljiške posesti na Krasu, pa je tolminsko gospostvo pogosteje menjevalo zakupnike. Strateško pomembne gradove z vojaškimi posadkami in orožjem so zakupniki pogosto obnavljali na stroške deželnega kneza, še posebej v politično nemirnem 16. stoletju in tako blizu meje z Beneško republiko. Grad pa so morali obnavljati in prenavljati tudi zaradi drugih nesreč, npr. najmočnejšega potresa na slovenskem ozemlju leta 1511 in vsaj dveh požarov (1554, 1598). Za 16. stoletje se domneva, da je bil grad še vedno sedež tolminskega glavarja, medtem ko se je središče tolminskega zemljiškega gospostva vsaj do leta 1511 skoncentriralo v spodnjem gradu Na Doru. Po letu 1560 je sledila dvajsetletna renesančna predelava gradu po načrtih arhitekta Giuseppeja Vintane. Opis gradu Kozlov rob iz druge polovice 16. stoletja opozarja na njegovo vojaško, sodno in gospodarsko funkcijo in obenem vsebuje še informacije o bivalnih prostorih (ženska soba, kapela). V popisu so namreč poleg monumentalnega obzidja popisani orožarna in prostor za vojaško posadko, bivališče upravitelja in njegovih služabnikov ter jetniški stolp, v katerem je shramba, in drugi, v katerem sta shranjena smodnik in strelivo, v medzidju pa še hlev. V Bastiji, kjer je bil nekoč vodnjak, pa je omenjen začimbni vrt. Nekaj nedokončanih stavbnih elementov priča tudi, da zakupniki niso vedno dobili dovolj sredstev za prenove in dela tudi prekinili. Nujnost obnove so pospremili z očitno precej običajnim načinom zagotavljanja delovne sile: *»Za dela pri obnovi naj se uporabi podložniška tlaka, ki jo bodo radi opravljali, saj ob nevarnosti tudi njim nudi zatočišče.«* Za grad, ob katerem so se leta 1513, in še posebej v velikem uporu leta 1515, upirali podložniki tudi zaradi tlake in je bilo kar nekaj med njimi tudi zaprtih, so bile tovrstne ideje precej utopične.

Začetek 17. stoletja so za zadnjo večjo prenovo gradu poskrbeli Dornberžani, italijanski arhitekt Giovanni Pieroni pa je po ogledu leta 1637 načrtoval nove izboljšave.

Težko dostopni grad na Kozlovem robu je Pieroni že označil kot razvalino, a z dobrim in visokim obzidjem in štirimi dobrimi vogalnimi stolpi, visokimi do 14,22 m. K njegovi oceni, da je grad ruševina, pa je verjetno botrovalo dejstvo, da je bil njegov bivalni del že delno porušen.

Tudi zadnja arheološka izkopavanja v letu 2020 dokazujejo, da je bil grad do začetka 17. stoletja obljuden, na kar kažejo keramične, steklene in kovinske najdbe. Med keramičnim posodjem so tako izdelki iz severnoitalijanskih delavnic, še več pa je odlomkov lokalne in t. i. loške slikane keramike. Vojaško funkcijo gradu pa potrjujejo najdeni ostanki orožja, od topovskih krogel do konic puščic samostrelov.

Pisni viri so pokazali, da so bili v začetku 17. stoletja v grajskem jedru prekriti vsi vogalni stolpi, južni trakt podaljšan proti zahodu in priključen novemu jugozahodnemu traktu, grad pa obdan še z zunanjim obzidjem, arheološke najdbe pa pričajo tudi o notranji opremi – najdeni so bili namreč elementi peči z grbom tedanjih lastnikov. Že v nekem popisu iz leta 1572 pa se omenja prostrano dvorišče s cisterno (zbiralnikom vode), ki je - od zunaj gledano - visoko okoli 9,5 m in obdano z mogočnim zidom. Na dvorišču sta bili z raziskavami odkriti dve filtrski vodni cisterni. Iz virov vemo, da so bila leta 1559 odobrena finančna sredstva za cisterno na zahodni strani osrednjega dvorišča in znotraj bastije pred vhodom v grad.

Leta 1649 sta bila Kozlov rob in tolminsko gospostvo prodana družini Breuner, ta pa je že leta 1651 grad in gospostvo prodala Petru Antonu Coroniniju. Grad Kozlov rob je naslednja stoletja propadal in se spreminjal v neprepoznaven in zaraščen kup ruševin.

Težka dostopnost, umiritev razmer po koncu avstrijsko-beneške vojne, spremenjen način življenja ter prenehanje financiranja pa so botrovali temu, da so si Coroniniji uredili novo rezidenco v Tolminu. A kljub vsem omenjenim drobcem, ki jih imamo o stavbni zgodovini Kozlovega roba, so arheologi prišli do izjemnega odkritja in dokazali, da je bil vsaj del zgodnjenovoveškega gradu prekrit s korci, kritino, sicer značilno za Mediteran, ki se je na Tolminskem bolj množično uveljavila šele v drugi polovici 19. stoletja.

Na Kozlovem robu so delavci, ki so gradili vojašnico v Tolminu, leta 1907 zgradili razgledni stolp, ki je poskušal lokacijo oživiti v turistične namene. Med prvo svetovno vojno je vzpetina, tik ob frontni črti soške fronte, postala pomembna opazovalna točka, deloma prepredena s strelskimi jarki in kavernami, vzhodni del ruševin gradu pa so dodatno utrdili. Italijanska vojska je grad pogosto obstreljevala, a ruševin gradu ni uspela povsem uničiti, uničen pa je bil razgledni stolp in zato po vojni odstranjen. Leta 1964 je Zavod za spomeniško varstvo Gorica razvaline grajskega jedra očistil. Tloris grajskega jedra so odkrili do renesančnih nivojev, dve filtrski cisterni pa so takrat v celoti izkopali. Konec devetdesetih let 20. stoletja pa so bile ruševine ponovno očiščene rastja. Tedaj je bilo deloma arheološko raziskano območje grajskega dvorišča, čez grajski obrambni jarek so z lesenim mostom vzpostavili prvotni dostop preko vhodne bastije, istočasno pa zaprli veliko luknjo v zahodnem obodnem zidu, ki so jo domačini od prve svetovne vojne naprej uporabljali za dostop do grajskega jedra. Ob koncu 20. stoletja in v

prvih letih 21. stoletja so bile izvedene tudi prve sanacije zidov in delne rekonstrukcije. Dogradili so še manjkajoče dele oboka nad kletnim prostorom »kapele«, obnovili jugozahodni vogal obodnega obzidja, ostanke stolpa na severozahodnem vogalu, vzhodno in južno obodno obzidje z ostanki vzhodnih okroglih stolpov ter vzhodni del severnega obzidja. Od takrat je osrednje grajsko dvorišče urejeno kot razgledna ploščad. V zadnjih letih pa se vlaga veliko naporov v njegovo revitalizacijo, tudi s projektom MerlinCV.

Coroninijev dvorec

Grof Anton Coronini je leta 1655 poročal notranjeavstrijski vladi, da v Tolminu pogreša gosposko hišo (graščino) in da jo je zato dal zgraditi. Dejstvo, da je bil stari grad na Kozlovem robu deloma v ruševinah in nove bivalne navade, ki so morale izražati prestiž, so bili spodbuda za gradnjo novega dvorca na robu pozidanega Tolmina. Tu je bilo mogoče zasnovati tudi parkovno ureditev za gradom, ki je bila nujni del stavbenega kompleksa v plemiški mentaliteti. Nov dvorec v Tolminu so gradili v več fazah, ob obnovah pa se je izkazalo tudi, da je nastal na osnovah starejše stanovanjske hiše, o čemer pričata obokana prostora v pritličju. Glede na tedaj razširjene prakse je povsem mogoče, da so za gradnjo novega dvorca uporabili tudi gradbeni material iz t. i. patriarhovega dvora Na Doru. Raziskava stavbnega razvoja ob celostni prenovi v 90. letih prejšnjega stoletja je še pokazala, da je bil prvotni vhod z južne strani (današnji stranski vhod med obema stolpoma). Prvotno skromno stavbo so sčasoma spremenili v kompleks stanovanjske stavbe, gospodarskega poslopja, kapele, zidane ograje, dvorišča in vrta. Da so bile nekatere gradbene faze novega dvorca hitro končane, priča omemba zasebne grajske kapele Sv. Antona Padovanskega, ki se omenja že leta 1669. V novem dvorcu v Tolminu so grofje bivali predvsem poleti, medtem ko so bili pozimi v Gorici, kjer so imeli hišo v ulici blizu stolne cerkve. Goriška rezidenca je bila neprimerno dražje opremljena. Poleti so v Tolmin vabili na obisk tudi druge plemiče, prijatelje in sorodnike, za kar so imeli v drugi polovici 18. stoletja 32 miz, 96 stolov, 16 postelj in 15 kanapejev, več manjših mizic in skoraj 500 miz v skladišču. Na sprednjem dvorišču, čez katerega je vodila pot do glavnih vrat, je bila urejena zelenica, ki jo je od glavne ceste ločevala zidana ograja. Na jugozahodni strani stavbe se je do roba terase širil s peščenimi sprehajalnimi potmi prepreden in z različnim rastlinjem zasajen grajski park, ki ga je ob robu krasila zidana razgledna uta. Edino drevo iz nekdanjega parka, ki ga je mogoče videti še danes, je mogočni tulipovec sredi parkirišča Na brajdi.

Coroninijev dvorec kot sedež Tolminskega muzeja (foto: Damjana Fortunat Černilogar).

Coroniniji so bili lastniki tolminskega gospostva do leta 1848, ko je vse gospostvo z gradom kupil Alojzij Silverij Kremer, vitez Auenrode. Zaradi zemljiške odveze je gospostvo po nekaj desetletjih prodal, potem pa se je v delih dvorca zamenjalo več lastnikov. Dvorec so namreč razdelili na dva dela; v enem so bili državni uradi (sodišče, zemljiški kataster in okrajno glavarstvo), v drugem pa so sprva ohranili stanovanje in mu dodali hotel. Severni del dvorca s kapelo je leta 1893 kupil Andrej baron Winkler. Bivalni del je preuredil v vilo in v njej prebival v poletnih mesecih do leta 1914. Med prvo svetovno vojno je bil kompleks dvorca poškodovan. Kapela je takrat nekaj časa nadomeščala župnijsko cerkev. Porušen pa je bil njegov južni, hotelski del stavbe. Po prvi svetovni vojni so obnovili celoten kompleks. V

osrednjem delu so delovali različni uradi. Obnovili so hotelski del stavbe. Stavba kapele je bila obnovljena leta 1919 kot sakralni objekt, nato je bil prostor namenjen notarski pisarni, prodaji pijače in lekarni, po drugi svetovni vojni pa je bila tam vse do potresa leta 1976 Ljudska knjižnica Tolmin. Po drugi svetovni vojni so bili v osrednjem delu kompleksa prostori gimnazije in več uradov, od leta 1950 je bilo pritličje namenjeno tudi muzejski dejavnosti. Stanovanjski del stavbe med hotelom in osrednjo stavbo so po potresu leta 1976 porušili in na novo pozidali ter ta del stavbe zvišali.

Coroninijev dvorec, umeščen na rob starega mestnega jedra, je vplival na razvoj naselja, saj so prav ob njem nastajale nove razkošne hiše.

Danes je v njem sedež Tolminskega muzeja, ki ponuja na ogled stalno razstavo z naslovom *Naplavine obsoške zgodovine* s prikazom izjemne arheološke, zgodovinske in etnološke dediščine Gornjega Posočja, številne občasne razstave in različne tematske dogodke.

Patriarhov dvor na Doru

Verjetno sta večstoletna pripadnost Tolmina Oglejskemu patriarhatu in njegov strateški pomen botrovala k izgradnji dveh srednjeveških gradov. Virov, ki bi omenjali spodnji grad (dvor) je malo, zato je njegova pojavnost precej neraziskana in vzbuja veliko ugibanj. Caiazza navaja dokument iz leta 1292 z omembo Dvora blizu reke Tolminke, nedvoumni obstoj obeh kompleksov pa potrjuje dokument z zahtevo po vojaški posadki iz leta 1299, v kateri so določili, naj imata oba po šest čuvajev. Zgodovinarji njegov obstoj iščejo v izrazu *curia* v pomenu patriarhovega dvora oziroma rezidence, medtem ko *castrum* označuje zgornji grad, ki je imel tudi utrdbeno funkcijo. Patriarhov dvor naj bi predstavljal večji srednjeveški grajski kompleks fevdalnega gospoda, domnevno pa je bil tudi občasna rezidenca patriarhov. Ni povsem jasno, kdo je grad dal zgraditi, a po izročilu naj bi to leta 1292 storil patriarh Rajmund della Torre (1273–1299). Povsem jasno je, da je leta 1319 moral goriški grof skupaj z gornjim gradom predati patriarhu Paganu della Torre (1318–1332) tudi spodnji dvor, ki ga je uporabljal kot poletno rezidenco. Po domnevah naj bi prav leta 1319 v Tolminu gostil italijanskega pesnika Danteja Alighierija (1265–1321). V 14. stoletju je dvor v virih večkrat omenjen, poleg tega se omenja, da je potres leta 1348 verjetno prizadel tudi spodnji grad in da je bil v času patriarha Markvarda Randeškega (1365–1381) obnovljen. Leta 1402 se v spodnjem gradu omenjata patriarhov palacij in kuhinja.

Od Dvora, ki je bil dodatno varovan z dolgim prečnim obrabnim jarkom, se je proti severu postopoma razvilo strnjeno naselje z nizom domačij oglejskih podložnikov. Do konca prve petine 15. stoletja je imel spodnji grad funkcijo občasne rezidence oglejskega patriarha in je bil zemljiško in upravno središče tolminske gastaldije.

Funkcijo občasne rezidence oglejskega patriarha pa je Dvor izgubil v prvi četrtini 15. stoletja, ko je Tolminska prišla pod Beneško republiko.

Zadnje geofizikalne raziskave iz leta 2018 in arheološko sondiranje 2020 so potrdili obstoj grajskega kompleksa na Doru. Raziskave še nakazujejo, da je na jugovzhodnem robu kompleksa mogoče nekoč stala grajska kapela, ki se je prilagajala terenu in arhitekturni zasnovi.

Izkopavanja na Patriarhovem dvoru (foto: Damjana Fortunat Černilogar).

Dvor na Doru je od 14. stoletja pospešil razvoj Tolmina iz preproste podeželske vasice lesenih hiš v naselje z mogočnimi zgradbami, ki so lahko gostile aristokrate in duhovnike, obrtnike in visoke patriarhove častnike, pa tudi pomembne osebe tistega časa. Glede na izsledke materialne kulture, odkrite na arheoloških izkopavanjih, morda lahko konec te stavbe povežemo že z rušilnim potresom leta 1511.

Strateška lega Tolmina je botrovala k razvoju naselja ob boku treh grajskih stavb, ki so skozi stoletja odigrale pomembno vlogo.

VIRI IN LITERATURA

Arhiv Republike Slovenije (AS), AS-774, Gospostvo Ribnice, šk. 28.

Baucer, Martin: *Zgodovina Norika in Furlanije. Sveta gora nad Gorico 1663. Prvič prevedena, ilustrirana, bibliofilska izdaja.* Ljubljana: Slovensko bibliofilsko društvo, 1991.

Cavazza, Silvano: »Così buono et savio cavaliere: Vito di Dornberg, patrizio goriziano del Cinquecento. *Annali di storia isontina*, 3, 1989, str. 7–36.

Cavazza, Silvano: L'opera storica di Guglielmo Coronini Cronberg. *Studi Goriziani*, 73, 1991, str. 21–35.

Cavazza, Silvano, Ciani, Giorgio: *I Rabatta a Gorizia*. Gorizia: Centro Studi Rizzatti - Libreria Editrice Goriziana, 1996.

Cavazza, Silvano, Porcedda, Donatella: Le contee di Gorizia e di Gradisca al tempo di Marco d'Aviano. *Marco d'Aviano, Gorizia e Gradisca. Dai primi studi all'evangelizzazione dell'Europa* (ur. W. Arzaretti, M. Qualizza). Aquileia: Fondazione società per la conservazione della Basilica di Aquileia, 1998, str. 80–119.

Cavazza, Silvano: L'eredità medievale: nobili, rappresentanze, Stati Provinciali. *Divus Maximilianus. Una contea per i goriziani 1500-1619* (ur. Silvano Cavazza). Gorizia: Mariano del Friuli, 2002, str. 143–156.

Cavazza, Silvano: Il capitanato di Francesco Della Torre. *Divus Maximilianus. Una Contea per i Goriziani 1500-1619* (ur. Silvano Cavazza). Gorizia: Mariano del Friuli, 2002, str. 161–174.

Cavazza, Silvano: I Della Torre di Santa Croce. *Divus Maximilianus. Una contea per i goriziani 1500-1619* (ur. Silvano Cavazza). Gorizia: Mariano del Friuli, 2002, str. 226–232.

Čeč, Dragica, Darovec, Darko: Značenje seoskih utvrda uz mletačko-habsburšku granicu u ranom novom vijeku. *Povijesni prilozi*, 28, 2009, str. 217–245.

Čeč, Dragica: »Priznal je, da je s helebardo in žvižganjem vodil upornike proti Gorici«. O povezavi crimen laesae maiestatis z upori in pomenu kaznovanja upornikov v tolminskem puntu 1713. *Zgodovina za vse*, 20, 2013, str. 41–65.

Čeč, Dragica: Politično delovanje Bernardina Raunacha/L' operato politico di Bernardino Raunach. *Dvorec Ravne: med zgodovino in digitalnim*. Pivka: Občina Pivka, 2022, str. 31–49.

Čeč, Dragica: Prostori upora, 1. del. *Tolminski punt in čas na prelomu stoletja* (ur. Dragica Čeč, Aida Škoro Babić in Matevž Košir). Nova Gorica: ZZDS in Zgodovinsko društvo za Severno Primorsko, 2014, str. 65–105.

Čeč, Dragica: Javni prostori v tolminskem uporu: vloga gostilne in prostora proščenja. *Leto 1713 in njegovi odmevi v slovenskem prostoru* (ur. Miha Preinfalk). Ljubljana: Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja; Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU; Inštitut za

slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2015, dostopno na: http://ezb.ijs.si/fedora/get/ezmono:sd18z15/VIEW/ (zadnji dostop: 10. 8. 2022).

Čeč, Dragica: Ribnica v primežu strahu pred roparji – poskus vpada roparske skupine v Ribnico leta 1768. *Kronika*, 66, 2018, str. 515–536.

Dall'Agata, Antonio: *Gorizia in giubilo per l'aspettato arrivo dell'augustissimo imperator Carlo VI.: con una breve notizia si della Città, come della Provincia*. Venezia: Finazzi, 1728.

Doblinger, Max: Die Herren von Walsee, Ein Beitrag zur österreichischen Adelsgeschichte. *Archiv für österreichische Geschichte*, 95, 1906, str. 235–578.

Evans, Robert J. W.: *Austria, Hungary, and the Habsburgs. Central Europe c. 1683-1867*. Oxford, Oxford University Press, 2006.

Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*. Ljubljana: Slovenska matica, 1975.

Golec, Boris: Senožeče in Prem–nenavadni trški naselbini na t. i. Kraških gospostvih. *Kronika*, 54, 2006, str. 378–384.

Golec, Boris: Meščanska naselja Vipavske in njihove posebnosti do konca fevdalne dobe. *Kronika*, 55, 2, 2007, str. 201–230.

Grafenauer, Bogo: Veliki tolminski kmečki punt. *Kronika*, 2, 1954, str. 81–89.

Juričić Čargo, Danijela: Reformirani urbarji deželnoknežjih posestev (na ozemlju pod upravo kranjskega deželnega vicedoma). *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja* (ur. Matjaž Bizjak in Lilijana Žnidaršič Golec). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2016, str. 71–90.

Kolenc, Drago: *Grajska gospoda iz raja na Krasu. Pivški graščini Ravne in Šilentabor*. Pivka: Občina Pivka, 2019.

Koropec, Jože, *Mi smo tu. Veliki punt na Slovenskem v letu 1635*. Maribor: Založba Obzorja, 1985.

Kos, Milko: Urbarji Slovenskega Primorja II, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo, III,* Ljubljana: SAZU, 1954.

Kos, Milko: Goldoni na Slovenskem. *Kronika*, 30, 3, 1982, str. 189-190.

Kos, Dušan: *Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja. Čas bojevnikov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998.

Kos, Franc: Iz arhiva grofa Sig. Attemsa v Podgori. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 12, 1902, str. 97–131.

Kos, Franc: Iz zgodovine Devinskih gospodov. *Razprave I*, Ljubljana: Znanstvenega društva za humanistične vede, 1923, str. 91–134.

Kosi, Miha: *Spopad za prehode proti Jadranu in nastanek »dežele Kras«. Vojaška in politična zgodovina Krasa od 12. do 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 2018.

Košak, Tina: Slike iz plemiških zbirk na Slovenskem na mednarodnem umetnostnem trgu: nekaj novih primerov. *Kronika*, 69, 2021, str. 353–372.

Košak, Tina: Picture collections and furnishings in the Cobenzl residences in Carniola. *I Cobenzl: una famiglia europea tra politica, arte e diplomazia (1508-1823)* (ur. Federico Vidic in Alessio Stasi). Roma: Lithos, Gorizia: Archivio di Stato, 2022. Zv. 2, str. 605-634.

Krečič, Peter: *Grad Kromberk*. Maribor, 1977.

Kruhek, Milan: Bernardin Frankopan krćki, senjski i modruški knez – posljednji modruški Europejac hrvatskoga srednjovjekovlja, 1453–1529. *Modruški zbornik*, 3, 2009, str. 187–235.

Lazar, Tomaž: Vloga gradu v srednjeveškem vojskovanju. *Kronika*, 60, 2012, str. 443–464.

Lazar, Tomaž: Oborožitev slovenskih dežel v začetku 16. stoletja: münchenski rokopis Cod.icon 222. *Zgodovinski časopis*, 71, 2017, str. 106–162.

Leitner, Quirin Freydal: *Des Kaisers Maximilian I. Turniere und Mummereien*. Wien: Holzhausen, 1880–1882.

Ličen, Martin: O gospodih z Rihemberka, njihovi posesti in sorodstvenih povezavah. *Kronika*, 56, 2008, str. 435–452.

Lipovž, Artur: *Selo na Vipavskem*. Selo: Krajevna skupnost, 2004.

Marušič, Branko: *Veliki tolminski punt 1713.* Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1973.

Marušič, Branko: Uporno gibanje primorskih kmetov, imenovano veliki tolminski punt (1713), v zgodovinopisju. *Leto 1713 in njegovi odmevi v slovenskem prostoru* (ur. Miha Preinfalk), Ljubljana: Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, 2015, dostopno na: http://ezb.ijs.si/fedora/get/ezmono:sd18z15/VIEW/ (zadnji dostop: 10. 8. 2022).

Mayer, Franz Martin. Der innerösterreichische Bauernkrieg des Jahres 1515. *Archiv für österreichische Geschichte*, 65, 1884, str. 55–136.

Morelli, Carlo: *Istoria della Contea di Gorizia* – Morelli, Carlo: *Istoria della Contea di Gorizia*. Gorizia: Laguna, 2003 (ponatis).

Mulic, Elena: *Zgodovina in razvoj arhitekture in okolja Vipave ter Vipavske doline*. Vipava: Občina, 2011.

Naschenweng, Hannes P.: Notariatsurkunden aus Görz im Familienarchiv Khünburg des Steiermärkischen Landesarchivs. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark Jahrhang*, 100, 2009, str. 81–103.

Nered, Andrej: *Dežela – Knez- stanovi. Oblikovanje kranjskih deželnih stanov in zborov do leta 1518.* Ljubljana: Založba ZRC, 2009.

Noflatscher, Heinz. *Räte und Herrscher. Politische Eliten an den habsburgischen Höfen der österreichischen Länder 1480–1530. Veröffentlichungen des. Beiträge zur Sozial- und*

Verfassungsgeschichte des alten Reiches, zv. 14. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, Instituts für Europäische Geschichte Meinz, 1999.

Panjek, Aleksander: Fevdalna renta in agrarno gospodarstvo na Krasu na podlagi cenitev gospostev (1615-1637). *Acta Histriae*, 12, 2004, str. 1–72.

Panjek, Aleksander: Statut in privilegiji komuna ali tabora Rihemberk (1556). Avtoportret soseske pred izzivi ekonomskih, socialnih in okoljskih sprememb. *Goriški letnik*, 42, 2018, str. 115–148.

Pavlin, Vojko: O razvoju goriških deželnih stanov do konca 16. stoletja. *Zgodovinski časopis*, 57, 2003, str. 71–84.

Pavlin, Vojko: Goriško gospostvo na začetku 16. stoletja. *Kronika*, 55, 2007, str. 185–200.

Pavlin, Vojko: Gospostvo Renče in Hoferjevi renški urbarji 16. stoletja«. *Kronika*, 51, 2003, str. 229–248.

Pavlin, Vojko: *Goriška – od zadnjih goriških grofov do habsburške dežele*. Gorica: Pokrajinski arhiv Nova Gorica, 2016.

Peskar, Robert: Arhitektura in arhitekturna plastika okoli leta 1400 v Sloveniji. Doktorska disertacija. Ljubljana: Oddelek za umetnostno zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2005.

Pichler, Rodolfo: *Il Castello di Duino. Memorie di Rodolfo Pichler*. Trento, 1882.

Pillon, Lucia: Zasebni arhiv Coronini Cronberg. *Arhivi*, 20, 1997, str. 165–170.

Pillon, Lucia: *Archivio storico Levetzow Lantieri*. Venezia Giulia: Soprintendenza archivistica del Friuli, 2013, e–knjiga.

Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 18. stoletje: 1. del. Od Andriolija do Zorna*. Ljubljana: Viharnik, 2013.

Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 17. stoletje: 1. del. Od Billichgrätzov do Zanettijev*. Ljubljana:Viharnik, 2014.

Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem: 16. stoletje. 1. del. Od Barbov do Zetschkerjev*. Ljubljana: Viharnik, 2016.

Premrl, Božidar: Slovarček narečnih in drugih bolj lokalnih izrazov in rečenic. *Življenje ob trti in kršinu. Življenjska pričevanja krajanov iz Vipave in okolice* (ur. Magda Rodman in Marija Makarovič). Vipava: Krajevna skupnost Vipava, 2020, str. 298–302.

Premrou, Miroslav: Dokumenti kmetske pobune na Goriškem leta 1713. *Edinost*, 18. 2. 1926, str. 2–3.

Premrou, Miroslav: Dokumenti kmetske pobune na Goriškem leta 1713. *Edinost*, 2. 3. 1926, str. 3–4.

Premrou, Miroslav: Dokumenti kmetske pobune na Goriškem leta 1713. *Edinost*, 4. 3. 1926, str. 4.

Premrou, Miroslav: Dokumenti kmetske pobune na Goriškem leta 1713. *Edinost*, 25. 3. 1926, str. 3.

Premrou, Miroslav: Dokumenti kmetske pobune na Goriškem leta 1713. *Edinost*, 30. 3. 1926, str. 4.

Premrou, Miroslav: Dokumenti kmetske pobune na Goriškem leta 1713. *Edinost*, 4. 4. 1926, str. 6.

Probszt-Ohstorff, Günther: Die Porcia. Aufstieg und Wirken eines Fürstenhauses. Klagenfurt, Geschichtsverein für Kärnten: 1971.

Rutar, Simon: *Zgodovina Tolminskega, to je: zgodovinski dogodki sodnijskih okrajev Tolmin, Bolec in Cerkno ž njih prirodoznanskim in statističnim opisom*. Nova Gorica: Branko, 1972.

Rutar, Simon: Sv. Križ vipavski. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 2, 1892, str. 126–150; Ponatis: *Sv. Križ vipavski*. Ajdovščina: Prijatelji Sv. Križa, 2001.

Rutar, Simon: Schloss und Herrschaft (Grundherrschaft) Lueg. *Mittheilungen des Musealvereins für Krain*, 8, 1895, str. 2–11, 45–57, 94–103.

Rutar, Simon: Završniška gospoščina na Krasu. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko*, 5 1895, str. 213–228.

Rutar, Simon: *Zgodovinske črtice iz poknežene grofije goriško-gradiške*. Gorica: Goriška tiskarna A. Gabršček, 1895.

Rutar, Simon: Newhaus – Castelnuovo, *Mitteilungen des Musealvereins für Krain*, 8, 1895, str. 115-123.

Rutar, Simon: Schloss und Herrschaft (Grundherrschaft) Lueg. Mitteilungen des Musealvereins für Krain, 8, 1895, str. 2–11, 45–57, 94–103.

Santonino, Paolo: Popotni dnevniki 1485–1487 (prevedel Primož Simoniti). Celovec–Dunaj–Ljubljana: Mohorjeva založba, 1991.

Sanudo, Marino: *I Diarii di Marino Sanuto (MCCCCXCVI-MDXXXIII)*, I-III (ur. Marco Allegri, Nicolo Barozzi, Guglielmo Berchet, Rinaldo Fulin in Federico Stefani). Venezia: La. R. La Deputazione di Storia Patria, 1879–1880.

Sapač, Igor: Notranjska. Knj. 3, Med Planino, Postojno in Senožečami. *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 1*. Ljubljana: Viharnik, 2005.

Sapač, Igor: Notranjska. Knj. 2, Med Idrijo in Snežnikom. *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 3,* Ljubljana: Viharnik, 2007.

Sapač, Igor: Notranjska. Knj. 3, Porečje Reke z Brkini. *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 3*, Ljubljana: Viharnik, 2007.

Sapač, Igor: Zgornja vipavska dolina. Srednja in spodnja Vipavska dolina. *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 1.* Ljubljana: Viharnik, 2008.

Sapač, Igor: Srednja in spodnja Vipavska dolina. *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 2.* Ljubljana: Viharnik, 2009.

Sapač, Igor: Brda in Zgornje Posočje. *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 4.* Ljubljana: Viharnik, 2009.

Sapač, Igor: Območje Nove Gorice in Gorice. *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 5.* Ljubljana: Viharnik, 2010.

Sapač, Igor: Kras in Primorje. *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji 5.* Ljubljana: Viharnik, 2011.

Sapač, Igor: Tabor nad Bačem pri Materiji. *Cerkev sv. Jurija in Tabor med Brkini in Krasom* (ur. Božidar Premrl). Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, 2012, str. 113–149.

Sapač, Igor: Kaj je grad? Problematika terminološke oznake in temeljne definicije. *Kronika*, 60, 2012, str. 391-412.

Sapač, Igor: Grad Breg pri Ribnici na Dolenjskem in njegov arhitekturnozgodovinski pomen. *Kronika*, 66, 2018, str. 435–460.

Sapač, Igor: Srednjeveška gradbena zgodovina gradu Prem. *Acta Histriae*, 27, 2019, str. 439–476.

Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken der Grafschaft Görz und Gradisca*. Gorz: Selbstverlag, 1904.

Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz: Selbstverlag, 1905.

Schiviz von Schivizhoffen, *Ludwig: Der Adel in den Matriken der Stadt Graz*. Graz: Lydia Schiviz von Schivizhoffen, 1909.

Schicht, Patrick: Buckelquader in Österreich. Mittelalterliches Mauerwerk als Bedeutungsträger. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2011.

Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken des Herzogtums Krain*. Görz: Joh. Logar, 1905.

Seražin, Helena: Lože pri Vipavi – grad ali vila?. *Goriški letnik*, 21/22, 1993/1994, str. 71–103.

Seražin, Helena: Krištof Lovrenc Flachenfeld – naročnik dveh Jelovškovih slikanih oltarjev. *Acta historiae artis Slovenica*, 3, 1998, str. 73–86.

Seražin, Helena: Štanjelski grad na risbi Janeza Cobenzla iz 1580. *Acta historiae artis Slovenica*, 10, 2005, str. 169–176.

Seražin, Helena: *Vile na Goriškem in Vipavskem od 16. do 18. stoletja: uporaba funkcionalne tipologije za definiranje posvetne plemiške arhitekture v novem veku na Primorskem.* Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2006.

Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.

Simoniti, Primož: Postojnski grad v letu 1508 in Maksimilijan I. z vzdevkom »Leviades«. *Zgodovinski časopis*, 64, 2010, str. 116–135.

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804) (ur. Vincenc Rajšp), 3. Ljubljana, 1997.

Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.

Stasi, Alessio: I Lantieri. *Divus Maximilianus. Una contea per i goriziani 1500-1619* (ur. Silvano Cavazza). Gorizia: Mariano del Friuli, 2002, str. 242–244.

Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.

Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.

Štih, Peter: K zgodovini nižjega plemstva na Krasu in v Istri. *Zgodovinski časopis*, 45, 1991, str. 549–557.

Štih, Peter: Goriški grofje in Devinski gospodje. *Zgodovinski časopis*, 46, 1992, str. 309–321.

Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1997.

Štupar-Šumi, Nataša: *Dvorec Vogrsko – "Božičev grad"*. Maribor, 1984.

Valvasor, Janez Vajkard: Die Ehre deß Hertzogthums Crain I–XV. Laybach: Zu finden bey Wolfgang Moritz Endter, 1689.

Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–1679. Skicna knjiga. Faksimiliran natis originala iz Metropolitanske knjižnice v Zagrebu*. Ljubljana: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.

Vilfan, Sergij: Zgodovinske slike iz Brkinov. *Kronika*, 1, 1953, str. 120–129.

Vilfan, Sergij: Pojmovanje oblasti v izjavah kranjskih deželnih stanov v dobi reformacije. *Zbornik znanstvenih razprav*, 43, 1983, str. 169–175.

Vilfan, Sergij: Deželni stanovi in deželni zbori v Evropi – primerjava (K zgodovini starejšega evropskega parlamentarizma). *Zbornik znanstvenih razprav*, 51, 1991, str. 309–328.

Vilfan, Sergij: Kranjski deželni stanovi proti znanilcem absolutizma po smrti cesarja Maksimilijana. *Zbornik znanstvenih razprav*, 54, 1994, str. 233–255.

Višnjić, Josip: *Arhitekturni razvoj srednjeveških istrskih fevdalnih utrdb: uporaba metode »arheologije arhitekture« pri analizi razvoja utrdb*. Doktorska disertacija. Koper: Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, 2018.

Trpin, Drago: *Tolminska na začetku habsburške oblasti in njen urbar iz leta 1524*. Magistrsko delo. Nova Gorica: D. Trpin, 2001.

Trpin, Drago: Tolminsko gospostvo v času upora. *Tolminska v času punta*: *Zbornik ob 300-letnici tolminskega punta 1713–2013* (ur. Karla Kofol). Tolmin: Tolminski muzej, 2013, str. 5–14.

Vuk, Marko: *Grad Dobrovo v Goriških Brdih*. Nova Gorica, 1982.

ANNALES ZRS